

יקותיאל יהודה גרינוואלד

מהרי"ל וזמנו

ניו-יורק

תש"ד

מחיר הספר \$1.00

אלה שמות הספרים אשר הוציא המחבר לאור עד היום :

- (1) בית יונתן תולדות הגאון ר' יונתן אייבשיטץ — — — מ"סיגעט, תרס"ה
- (2) זכרון לראשונים, תולדות רבני עדת מ"סיגעט — — — סאטמאר, תרס"ט
- (3) פארי חכמי מדינתנו, שם הגדולים מרבני אונגאריא — — — מ"סיגעט, תר"ע
- (4) תולדות הגאון מהר"ם שיק — — — — — לעמבערג, תרע"א
- (5) שרשונים אחדים ע"ד הקאנגרעס באונגאריא — — — לעמבערג, תרע"א
- (6) קורות עיר פרעשבורג וגדוליה — — — — — מ"סיגעט, תרע"ב
- (7) לקורות השבתיים באונגאריא — — — — — ווייצען, תרע"ב
- (8) היהודים באונגאריא — — — — — ווייצען, תרע"ג
- (9) A Chasidizmus Magyarországon — — — — — בודאפעשט, תרע"ח
- (10) קורות השתדלנים, משפחת ראזענטאהל — — — — — בודאפעשט, תרפ"א
- (11) קורות התורה והאמונה באונגאריא — — — — — בודאפעשט, תרפ"א
- (12) Zsidó Néplegendák — — — — — בודאפעשט, תרפ"א
- (13) ספר היומן, בעת הייתי בעל מלחמה — — — — — בודאפעשט, תרפ"ב
- (14) ספר תענועים עם מבוא — — — — — בודאפעשט, תרפ"ב
- (15) תולדות הג"ר צבי העללער — — — — — ווארשא, תרפ"ב
- (16) לקורות החסידות באונגאריא — — — — — בודאפעשט, תרפ"ב
- (17) לתולדות הג"ר אפרים הכהן מווילנא — — — — — קלוזש, תרפ"ד
- (18) לפלגות ישראל באונגאריא — — — — — דעווא, תרפ"ט
- (19) קונטרס זכר צדיק — — — — — דעווא, תרפ"ט
- (20) תולדות הכהנים הגדולים — — — — — ניו-יארק, תרצ"ג
- (21) מקורות לקורות ישראל — — — — — בערעגסאס, תרצ"ה
- (22) ארץ ישראל ובבל וארצות הגולה — — — — — ניו-יארק, תרצ"ו
- (23) המצב הכלכלי של חז"ל — — — — — ניו-יארק, תרצ"ו
- (24) אח לצרה — — — — — סנט לואיס, תרצ"ט
- (25) אוצר נחמד — — — — — ניו-יארק, תש"ב
- (26) מהרי"ל וזמנו — — — — — ניו-יארק, תש"ד

ועוד מאמרים וספרים במכתבי עת בשפות שונות.

כתבת המחבר היא :

RABBI L. GREENWALD

515 Carpenter Street, Columbus 5, Ohio, U. S. A.

לקורות ישראל בימי הבינים

מהרי"ל וזמנו

קורות חיי הגאון רבינו יעקב הלוי זצ"ל

נודע בשם "מהרי"ל"

רב וראש ישיבה במגנצא (מאינץ) ווירמייזא (ווארמס)

נולד בשנת ק"כ — נפטר בשנת קפ"ז

מאת

יקותיאל יהודה גרינוואלד

רב ואב"ד בקאלומבוס, אהי"א

ניו-יורק

תש"ד

תוכן הספר

מבוא 3

מאינץ, ווארמס, חורבן ערי ריינוס, התיסדות הקהלות אחר גזירת ק"ט, מעמד התורה, מהרי"ל, מהר"י ווייל, ר' ישראל בעל תרומת הדשן, ר' ישראל מברונא, ר' משה מינץ, ר' יעקב בעל האגור, ספר מהרי"ל, שו"ת מהרי"ל.

פרק ראשון 12

מהרי"ל, אביו, רבותיו, בניו ובנותיו, קורות חייו מהרי"ל בתור ש"ץ, דרשתו, בתור ראש ישיבה, תשובותיו.

פרק שני 27

בני ישראל בקרב עדתם, שבתים וימים טובים, שמחות, אבלות, פריצות, שמדות, עמי ארצות, ליצנות.

פרק שלישי 45

מנהגים, דינים, שמועות והלכות מהימים ההם שהרבה מהם לא נודעים בקהל, שלא נזכרו בפוסקים או נשכחים מאתנו, אכן בקודש יסודם, ויש להם ערך גם מפיצים אור על חיי ישראל בימים ההם. (מפתח בפרטות לפרק זה, ראה בסוף הספר).

פרק רביעי 68

צרות ישראל אחרי המגפה השחורה, עלילות ומלשינות, ילדי ישראל נתפסו לשמד, בני ישראל נהרגו על לא דבר, גזירות שונות, בני חושים ונוצרים, מקורים עברים על מרידות החושים, מהרי"ל בתור גדול הדור, מותו, מצבתו.

לזכר עולם היקרים והנעמים.

מפתח לפרק השלישי.

בדפוס האחים שולזינגר

PRINTED IN THE UNITED STATES OF AMERICA BY

SHULSINGER BROS. LINOTYPING & PUBLISHING Co.

23 EAST 4TH STREET, New York 3, N. Y.

מבוא

מגנצא, ווירמייזא, (מאינץ, ווארמס) על נהר ריינוס! מי מאתנו לא שמע שמע שתי קהלות הללו? עוד טרם ידענו שיש מדינה בעולם ושמה אשכנז, כבר שמענו מהקהלות שפיאר, מגנצא, ווירמייזא, ולא רק ששמענו שמעו, אלא גם שפכנו דמעות חמות עליהן! ילדים קטנים היינו, ישבנו על הארץ בתשעה באב ואמרנו הקינות, וביללות נוראות צעקנו הקינה על הרוגי שפיאר, מגנצא, ווירמייזא, "על הבחורי חמד וישישי הדרה, שנאספו יחד לקדש שם השם בגבורה... והגאוני ארץ ונקיי טהרה שפשטו צווארם על יחוד שם הנורא", ובדמיוני ראיתי אז הלהב הנורא ברחוב הגיטא. ובני ישראל יקראו בקול גדול שמע ישראל, ובשמחה וחדוה יקדשו השם הנכבד בברכם: "ברוך אתה ה' אלקינו מלך העולם אשר קדשנו במצותיו וצונו לאהוב את השם הנכבד והנורא שהיה והוא ועתיד להיות בכל לבבנו ובכל נפשנו ולקדש שמו ברבים, ברוך אתה ה' מקדש שמך ברבים"¹, מאז קדוש אצלי שמות הערים האלה, וצמאה נפשי לראותן ולהשתטח על קברי קדושים הללו שיצאה נשמתם ב"אחד" ולנשק עפרם. וכאשר גדלתי מעט בשנים והבנתי גם אותיות רש"י, וראיתי במחזור שהעיר על איזה פיוטים; שבמגנצא ובווירמייזא אומרים זאת, או אינם אומרים זאת, גדלה בלבי הכבוד והכנעה לאלה הקהלות, ואחרי כן כשלמדתי תורה נודעתי מי היה שם, מי שימש שם בהוראה, מי הרביץ שם תורה, ושמשם יצאה אורה לכל הגולה, ומנהג ריינוס קדוש הוא לישראל, ולא לחנם נזכר ברמ"א ובפוסקים, ווירמייזא, מגנצא, ריינוס, "מעשה דריינוס". גם נוכחתי לדעת מדוע דוקא אלה הקהלות זכו לשם עולם להכנס בספר הקינות לתשעה באב, לקונן עליהן ביחד עם חורבן בית מקדשנו, בעת אשר על מאות קהלות קדושות יצא הקצף.

וכמו שחקק בלבי מימי אבי שמות הקהלות הללו, כן גם שמו הנכבד של מהרי"ל שמעתי בהיותי ילד בן חמש שנה, בראש השנה היתה זאת. אכלתי אגוזים ביום ההוא, ואבי הזהירני לאמר: בני אל תעשה כזאת, אין לאכול אגוזים באלה הימים, הלא תראה כי אין איש אוכל אגוזים בראש השנה. כי כולם קבלו את דברי מהרי"ל לחוק, שהזהיר את בני ישראל מבלי לאכול אגוזים בראש השנה (רמ"א סימן תקפ"ג בשם מהרי"ל), וכאשר שאלתיו מי

(1) יוסף אומץ (פראנקפורט תפ"ג) אות תפ"ב תפ"ג בשם ר' יוזמן רושהיים שעיניו ראו עת קדשו השם ושמחתם שזכו לקדש השם. "מי מאתנו מבני הדור הזה יוכל לצייר בלבו את רוממות הנפש, ההוד והגבורה אשר בספר מנהגים כזה לאדירי תאמונה וגבורי הרוח, הדברים האלה המה עדות לישראל על הכח החיוני שהיה שוכן בקרבם, באותה העת שהשלים נפשו ויחד לבבו לקיים תורתו תורת אומתו, ברגש קדש זה אדיר וחזק ספון טמון סוד החיים של האומה ותקומתה מאז ועד הנה" (ר' יוסף רוטהיים לשפ"ר דף 24).

הוא זה "מהרי"ל" אשר כל בית ישראל שומעים לקולו? אף הוא השיבני: רב גדול וצדיק תפארת ישראל שהיה רב במגנצא ובוירמייזא ועלינו לשמוע בקולו, ועוד הפעם ווירמייזא, מגנצא, ומהרי"ל.

וכאשר באתי בימים וקראתי דברי ימי עולם וקורות עם ישראל, מצאתי טעם מספיק מדוע זכו בני גליל ריינוס להכבוד הזה, הלא חז"ל אמרו "לפום צערא אגרא", אם כי גם קהלות אחרות לא נמלטו ביום זעם, עם כל זאת היו הקהלות על נהר ריינוס הראשונות בכל עת צרה, כפתגם חכם אחד "מעשרה קבים שנאה שירדה על ישראל, מאומות העולם, תשעה נטלה אשכנז, אולם יושבי גליל ריינוס נטלו הכל", הם שתו מכוס התרעלה די והותר, בכל מקרה רע, בכל חדשה שנתחדשה אז, היו היהודים בגליל ההוא, הראשונים לטבח, ואם לא לטבח לבזה ולמשיסה, שכניהם הרעים שלחו ידם בהם ושמם כעפר לדוש, לא האמינו בחייהם, עם כל זאת לא דכאו נפשם ולא יכלו כל התלאות לשבור רוחם בקרבם ולעכר זכות נפשם, התורה היתה להם לטל של תחיה, צרי מרפא ללבם הנפצע ורפאות תעלה לנפשם הנדכאה המקוננת על שברה הגדול כים, הם הם הגבורים, גבורי חיל ומשכילים שבראו עולם חדש, עולם גדול ובתוך להבי אש הגדילו לעשות שכם אחד על אחיהם בתורה ובמדות, ויהיו לנס ולשם עולם.

רבות הנה העלילות אשר העלילו הנכרים על בני ישראל יושבי נהר ריינוס. פעם, כי המה שוחטי ילדים, וכי המה אוכלים דם אדם, ופעם כי המה מבזים דתם ואמונתם, אולם בשנת חמשת אלפים ק"ט לבריאת העולם, בעת אשר פרץ הנגף השחור בארץ והכחיד בחרות אפו רבוא רבבות אנשים, קמו בני בליעל בעלילת שקר, כי היהודים השליכו סם המות בבארות ונחלי המים, וגם פזרו לרוח אבק ארסים שונים לעפש את האויר, למען השמד את כל הנוצרים בארצות אירופא, כדי שהמה יהיו אדוני הארץ, והגרמנים ששו למצוא תואנה לכלות כל חמתם ונקמתם בעם ישראל וכה נהרסו קהלות גדולות עד היסוד, ובראשונה שלש הקהלות היותר גדולות בגליל ריינוס, מקודם שפיא, ואחריה ווירמייזא⁽²⁾, אשר יותר מארבע מאות נפש התאספו אל בתיהם ויציתו אותם עליהם באש, וימותו כולם ביום י' אדר שני שנת ק"ט, ואחריהן מגנצא⁽³⁾ כששת אלפים יהודים מתו אז בחרב ובאש. וכה נכחדו הקהלות הללו שהיו היותר נכבדות וחשובות בממלכת אשכנז.

אחרי ההריגות והטביחות האיומות, אם כי שבו יהודי אשכנז לתחיה, ווירמייזא פתחו שעריה לבני ישראל בשנת ק"ג, ואחריה מאינץ בשנת קט"ז

(2) ראה מה שהעיד הכותב בפנקס מנהג-בוך לקהל ווירמייזא בשנת שפ"ה, והיה בבית עלמין מצבה ישנה אלף וחמש מאות שנה וכמה שנים יותר, והיו משברין אותה המצבה חתיכות חתיכות ושלחה אותה חתיכות מעבר לים" (נפשות צדיקים לד"ר לעזיזנאהן פראנקפורט תרט"ו דף ג).

(3) העיד מהרי"ל "שפעם אחת בימיו מצאו מצבה אחת על בית הקברות במגנצא והיה כתב בה "שפחה חרופה", והיה הפרט מיום הקמתה עד אותו יום י"א מאות שנה". (ספר מהרי"ל לקוטים).

עם הבטחות טובות משרי העיר, אבל לא היו החיים האלה חיים טובים, רק תחית הגוף אבל לא תחית הנפש, כבוד נפשם וכח רוחם חלפו ואינם עוד, מאינן ווארמס שהיו למופת לכל אחיהם שבגולה. הלכו הלך ודל, לא צמחו עוד ספיחים, וכמעט שאינן חשובות כלל לעומת גדלן ותפארתן בדורות שלפניהן. הצרות והגרושים המעיטו את מספר הלומדים, בתי ישיבות נחרבו, כבה זיו התורה, ועל הדור ההוא שמענו שמועות, שאנו רגילים לשמוע בימינו אלה בארצות הברית "הא חזו מר, זה המחבר היה קודם הגזירות שאז היו גאוני ארץ, ועתה הדור ההוא דור יתום שאין בו יודע בין ימינו ושמאלו" (שו"ת מהרי"ל סימן ס"ז) "...נתמעטו הלומדים ותלמידי חכמים... עד שראיתי יישוב או קהלה שלא נמצאו בהן ב' או ג' אנשים היודעים אמתת מנהג עירם" (ר' אייזיק טירנא בהקדמתו). "...ואני בראותי הדור נבוך במנהגים חברתי כל אלו למען דעת העם הדרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון" (הקדמה לספר מהרי"ל). עוד יותר כתבו על הדור ההוא, שמעו! והשתוממו! רבים יושבים על כסא הרבנות ולא הגיעו להוראה, וראו לנחוצ לתקן ולגדור גדר ששום תלמיד חכם אף שהגיע להוראה לא יורה עד אם יהי נסמך מרב מפורסם בתואר "מורינו"⁴, נראה מזה אי דעת ללא תורה ולא חכמה השתררה בגרמניא⁵; ופתאום אור חדש, אור מאיר קם בישראל אשר האיר מאפל הבערות בנגה ברק זרחו, הרב ר' יעקב סג"ל הנודע לנו בשם מהרי"ל.

המהרי"ל החל להעלות נר התורה ויחשף זרועו ויפזר את ענני החשך ויסול דרך חדש בזמנו, ויתן נתיבות לא נודעו בדורו, ויטע עץ הדעת לגאון ולתפארת, וייף בגדלו ויעש פרי תנובה, האיר חשכת ארצו ויהי אור לישראל, וממאינן ומווארמס יצאה עוד הפעם תורה לכל הגולה.

(4) שם הגדולים להרחיד"א אות מהרי"ל, בדבור המתחיל "בימי מהרי"ל ורבותיו". הרב ר' מאיר ב"ר ברוך מווינא היה המתקן תקנה זו, (עיין גרץ שפ"ר חלק ו' דף 12). התואר הזה מצינו ראשונה אצל הרב ר' שלום מאושטרייך רבו של מהרי"ל (עיין להלן), ורב בווינר-נישטאדט, ואחרי כן אצל מהרי"ל. והטעם כתב הרב ר' סיני ב"ר בצלאל (מובא בשם הגדולים הנ"ל) "שקודם לזה כל משכיל היה נותן גיטין וקידושין ועשו תיקון זה לאמר שלא יתעסק בגיטין וקידושין כי אם הנסמך בשם מורינו". ועיין מה שכתב האברבנאל בנחלת אבות פרק ששי על המשנה נקרא ריע, שלא ידע מאין בא להם היתר הסמיכה. הספרדים מתחלה לא הקפידו על זה, אולם אחרי כן כאשר רצה ר' עזריה פיגו בעל בינה לעתים להנהיג בעדתו תואר זה, ופנה להרב ר"ש אבוהב בעל דבר שמואל, השיב לו זה האחרון: לעולם חששתי להקבע מנהג זה בין אנשי קהלתי הספרדים שלא נשמע ולא נמצא ביניהם מימי קדם בכל מקומות מושבותיהם, ומי יתן ויהי מחזיקים מנהג אבותיהם בידיהם ולא יסתכלו במי ששמותיהם נאים. וכו'.

(5) לדאבוננו גם התקנה הזאת לא הביאה מרפא. ראה מה שכתב הגאון מו"ה יעקב ווייל שהיה בדורו של מהרי"ל וז"ל: ההוא גברא דשמיה אברהם אשר מתנשא ליתן גיטין וחליצות ולא נטל רשות משום גברא רבה, ואין אנו יודעים אם הוא מומחה ומוחזק בטיב גיטין, נראה דאפילו בדיעבד אינו גט... וכמה פעמים שמענו מגדולי ישראל שנכשלו בו שאפילו אלה שהיו רגילים וזהירים ויראי השם ולא בחינם הרגילו הקדמונים ששום אדם לא יסדר גט או חליצה אלא אם כן נטל רשות מגברא רבה (שו"ת מהרי"ל ווייל תשובה פ"ה).

רבינו מו"ה יעקב הלוי⁶ נקרא גם מהר"י סג"ל, מהר"י מולין⁷ מהר"ל⁸, שהיה תלמיד מתלמידי בעלי התוספת והראשונים, אסף וקיבץ מנהגים תורות ושמועות מהשרידים היחידים שנשארו לפליטה אחרי חורבן ערי ריינוס אשר התורה היתה ירושה להם מאבותיהם⁹, ואחרי אורו אנו הולכים זה יותר מחמש מאות שנה כי עוד בדורו התנשא כענק על חבריו, והיה ראש המדברים בזמנו¹⁰, והיה נקרא בשם ראש הגולה, ובשם "הגדול"¹¹, ובשם "גדול הדור"¹², וגדולי דורו, מו"ה יעקב ווייל בעל שאלות ותשובות מהר"י ווייל¹³ לא זו מדבריו אף זיו כל שהוא, וכן הגאון ר' ישראל המכונה איסרלן בעל תרומת הדשן¹⁴, קבל דבריו להלכה למעשה, ואחרי דורו, הגאונים ר' ישראל

(6) לשון המחבר ספר מהר"ל "מורינו הר"ר יעקב בן מו"ה משה הלוי אשר היה חנוכי שמו בשערים נודע להקראות מו"ה יעקב מולין ואני כללתי את שמו מוהר"י סגל שהיה ממשפחת לויים", וכן נקרא גם מהר"י סגל בספרו של הגאון ר' יעקב ווייל, "ואיך אסיק אדעתי להכניס ראשי בין ההרים הגדולים כיון שמאור הגולה אשר עיני כל ישראל עליו מהר"י סגל מסתיר דבריו" (שו"ת מהר"י ווייל ג"ב), ועיין ברמ"א יור"ד סימן א' שמביאו שם בשם "ר' יעקב הלוי".

(7) בשו"ת מהר"ם מינץ ובשו"ת מהר"י ברונא ראה להלן וברמ"א יור"ד ל"ה ל"ח מ"ג, ובספרו של מהר"י ווייל ובבית יוסף אור"ח תנ"ג ובשאר מקומות.

(8) ברמ"א בכל חלקי שולחן ערוך ובספרי אחרונים, ועיין בשם הגדולים להגאון חיד"א בערכו, שכמה גדולים טעו בחשבם, כי ר' יעקב מולין אינו מהר"י סגל או מהר"ל, והם שני גברי ברבני, עיין כנסת הגדולה אור"ח רכ"ה, משפטי שמואל קכ"ג, בית דוד אור"ח רי"ג.

(9) "מסורת אשכנז היא עדיף, שהתורה ירושה להם מאבותיהם" (שו"ת מהר"ל ק'), ועיין בהקדמת רמ"א "לפי דברי החכמים שמימיהם אנו שותים והם הפוסקים המפורסמים מבני אשכנז, אשר היו לנו תמיד לעינים... אשר אנו מבני בניהם", ועיין בשו"ת חכם צבי תשובה קכ"ד "ועיקר מנהג בני אשכנז הוא על פיו ז"ל... וביחוד לפי הטעם שכתבתי שמהר"ל הוא רב מובהק ומקובל לבני אשכנז וידוע בטיב הוראותיהם ומנהגיהם".

(10) ראה להלן פרק רביעי, כאשר פחדו בני ישראל מפני החרב הנורא גזירת כליה, שמו כל ישראל עיניהם אל מהר"ל והוא גזר על כל ישראל תענית שלשה ימים וכולם קבלו דבריו, ועיין ספר מהר"ל ריש הלכות ט' באב, "וכל זה נהג מהר"ל אל כל בני ריינוס" ובשו"ת מהר"ל תמצא שרוב השואלים רבנים מפורסמים בדורו תארו בתואר ראש הגולה. (11) "הגדול" מהר"ם מינץ ג"ו, ובשו"ת תרומת הדשן, ראה חכם צבי קכ"ד "...ומהר"א" (בעל תרומת הדשן) היה שואל תורה ממהר"ל כתלמיד מובהק ומהר"י השיב לו כרב מובהק וגדול ומהר"ל הוא הוא "הגדול" שמביא מהר"א פעמים רבות בספר תרומת הדשן "גדול" אחד כתב בתשובה".

(12) "גדול הדור" בספר האגור להרב ר' יעקב בן הרב יהודא לאנדוי פעמים רבות ראה להלן הערה 17 ובפרק שלישי.

(13) "מאור הגולה אשר עיני כל ישראל עליו" תשובת מהר"י ווייל ג"ב, ועיין להלן בפרק ראשון בין תלמידיו של מהר"ל מה שהעיד מהר"י ווייל על רבו.

(14) בעל תרומת הדשן היה בזמנו ראש ישראל והבית יוסף והרמ"א מביאים דבריו להלכה היה רב במארבורג ובנישטאדט והוא פנה אל מהר"ל בכבוד והכנעה, "ועתה אלופי ומיודעי הורייני נא... ויהי רצון שאזכה לראות תשובת דמר כי בראותי אותם שש אנכי כמוצא שלל רב ומגשק אנא בפיהו" (תשובת מהר"ל קצ"ט). היה לפניו גט והרשאות שיצאו

מברונא, בעל תשובת מהר"י מברונא¹⁵), מהרם מינץ¹⁶) והרב ר' יעקב בעל

מידי מהרי"ל ועליהם סמך (פסקים וכתבים ט"ו), והעיד תלמיד תרומת הדשן בספרו לקט יושר דף 13 "מצאתי שאמר הגאון ז"ל בסוף ימיו אלו ראיתי תשובת מהרי"ל דלעיל מקדם הייתי חוזר, אבל עתה לעת זקנתי איני יכול לחזור מלבדך על טלית קטן" (ראה שו"ת מהרי"ל י) ושם דף 15 "ומיהו אמר ששמע בשם מהר"י מולין ז"ל שנהג לאיסור, אך אמר דלא שמע מבר סמכא". ונזכר שם פעמים אין מספר ובספרו פסקים וכתבים מ' "שמעתי ממורי הגאון בשם מהרי"ל הטעם שנוהגים לקרוע הגט שלא יבא לידי האשה ותבא לגבות כתובתה", ושם ק"ס בשם הגאון מהר"י מולין "אמנם שמעתי שדרש בבית הכנסת דבלייל א' וב' צריך לאכול כזית בסוכה אפילו ירדו גשמים". ובתשובה ק"ג "ומצאנו בתשובת הגאון הרב מוהר"י מולין ז"ל שהשיב למהו אליעזר בן מו"ה נתן ז"ל... וכתב הגאון הג"ל באותה תשובה". ושם סימן ס"ט אדות מי שקנו ספרים מידי עובדי כוכבים (אולי מה שחמסו ורצחו מישראל) כבר כתבתי לך שהרב הגדול מוהר"י מולין לא רצה לפסוק שיוכלו הקונים הספרים מאושטרייך לכבוש אותם מן היורשים. בסימן קפ"ט "הבחור הזקן שהגיד חדוש בשם הגאון מוהר"י ס"ל ז"ל על החומץ שמלאהו בכלי חומץ אסור להנות ממנו בפסח". ובסימן צ"א: ואשר כתב שנמצאת בדרשות מוהר"י מולין על לב העוף שאין לאמר כן שיש בעוף כנגדו ס' אלא אם כן העוף שלם כלו ראשו ורגלו כבר שמעתי חלוק זה אבל לא בשם הגדול ז"ל. (עיין בשו"ע יור"ד ע"ב ס"ג) ועוד פעמים אין מספר. והביא משמו פסקים והלכות שלא נמצאו בספרי מהרי"ל עיין להלן.

15) גולד בשנת ק"ס היה רב בברין וברעגענסבורג ותלמיד הגאון מוהר"י ווייל, בסוף ימיו נאשם ונסגר בגלל עלילה שהעליל עליו המומר האנס וואויל כי שחט ילד גוצרי, ולבסוף על ידי שתדלנות אצל הקיסר פרידריך השלישי חקרו שרי העיר היטב והודה המומר ונשרף והרב יצא לחפשי. אחרי מות ר"י ווייל ותרומת הדשן היה הוא רבן של ישראל. בספרו שו"ת ר"י מברונא מצינו עד כמה חש לתורת מהרי"ל ותארהו "מארי הגדול מוהר"י מולין" בסימן קצ"ט, ר"ן, רנ"ד, ועוד פעמים הרבה. "וכן יש בידי פסק דין ממורי מוהר"י מולין שלא רצה לילך בדבר הנוגע בממון אחר הרוב" (תשובה פ"ו פ"ו). "אמר מהר"י מולין ז"ל שכן ראה מרבותיו באושטרייך שלא רצו להסכים אפילו עם רבותיהם נגד חביריהם (קפ"ו). ושם בתשובה קכ"ו "והעיד לפני ה' אליעזר מפסא... שהעיד בשם הגדול מוהר"י מולין ששמיטת כספים נוהגת אף בזמן הזה". ובסימן ל"ג "הסכמתי מבלי לכתוב על דברי ריבות או התנגדות מחוץ למדינה אפילו לגיישטאדט שהיא סמוכה ומובלעת בתחומי, אלא לי בעקבי יקירי הצאן שני גדולי הדור מו"ה שלום ומו"ה יעקב סג"ל זצ"ל שהיתה קטנם עבה ממתני והרחיקו ומנעו את עצמם". ושם בתשובה קי"ד "והעיד בשם מוהר"י מולין שהשכיר חזן להתפלל בשבת", ועיין בתשובה קי"ח "עוד העיד לפני מו"ה אייזיק לוי על מהר"י בערפורט, חל שבועות ביום א' וב', ובערב שבת נכנסו למרחץ ומיחה בבחורים מלהקיו דם משם מהרי"ל ס"ל דחשוב כערב יום טוב ולא אשגחו ביה והקיצו ונסתכנו ואמר תיתי להו דעברו על דברי אדמו"ר מוהרי"ל ז"ל". ושם בסימן ע"א נשאל המחבר "אם מותר לצאת ולראות שמחת הערלים כשממרים ומריצים סוסייהם, כל הקודם סוסו ירויח זהב", והשיב להתיר כי אין זה שמחה אך למוד אומנות, "וכן ראיתי מבעלי מעשים". ועוד נזכר שם מהרי"ל ופסקיו שם פעמים רבות.

16) ר' משה מינץ ברבי יצחק היה גדול הדור ונראה כי היה יליד מאינץ ואביו היה שוחט שם וז"ל בשו"ת מהר"ם מינץ כ"ה "וכן זכורני פעם אחת שחט אבי ב' עגלים ואכלנו ונמצאת א' טריפה ואכלנו הטחול כי סברנו שלקחנו הכשרה ונמצאת שלקחנו הטיפה ושאלנו את פי מהרי"ל ז"ל ונתן מהרי"ל ז"ל לי ולאבי תשובה להתענות תוך מ' יום כל ב' וה' בכל שבוע", ועיין בשו"ת מהר"י מברונא י"ב "והרב ר' משה מינץ הגיד שהוא בעצמו הלך עם מהר"י ווייל לבלן וחפו ראשם בחמין בשבת של חזון ואמר שמהר"י

האגור¹⁷). כולם קבלו דבריו להלכה, וכה עשה רבינו הגדול הרמ"א „שחפש¹⁸) כל חדרי מהרי"ל וחש טובא למסקנתו", ומביאו להלכה למעשה בכל חלמי שלחן ערוך.

ואחד מתלמידיו ר' אליעזר בן יעקב¹⁹) מכונה זלמן משוטיגווערא²⁰) (סנטגואר). עשה לו שם עולם במה שרשם על הספר כל מה שראה עיניו וכל אשר שמע ממהרי"ל וקראו לספרו ספר מהרי"ל או „ספר דרשות שקורין מהרי"ל²¹) וזה לשונו בראש ספרו: חזרתי ונוהרתי לראות ולתור אחרי הנהגת איש אלקים אמ"ץ הרב הותיק עליו השלום, גם, אם כמה דברים שכתבתי הם פשוטים ושגורים בפי כל לא מנעתי מלהרשימם לדעת שהורה כן הגדול הנזכר הלכה למעשה, כי ראוי היה לנהוג ולעשות אחריו כאשר

מולין ז"ל חף בצונן דמחמיר על עצמו היה... והר"י ס"ל רחץ בחמין כשהיה בעל ברית כשחל ט"ב בשבת ונדחה אחר השבת, כל שכן בשבת של חזון" מזה נראה שהיה ממגנצא ותלמיד מהרי"ל. הובא פסקיו בסימן ח' ל"ד, ל"ה, מ"ג ע"ה. ועיין שם בסימן ע"ו מה שכתב לק"ק רעגענסבורג שהעניו פניהם לשום צלמים על מושב הרב בבית הכנסת וכתבו על מקומו „אפיקורס" וכמה חירופים וגדופים וזילותא אשר לא נשמע מעולם כהנה, אפילו לאדם כל שהוא... וכן נעשה פעמים ושלש שנחקקו על מקומו צלמים... (זאת עשו להגאון רבן של ישראל מו"ה ישראל ברונא).

17) „הרב ר' יעקב ברוך בן מורינו הרב ר' יהודה לנדא אשכנזי שהשפיע שפע לרוב תלמידים לאלפים כאשר נודע ומפורסם לכל בני אשכנז וצרפת" בהקדמה לספר האגור, אולם אביו ר' יהודה עזב את ארץ אשכנז והתישב באיטאליא בעיר פאוויה, וגם בנו דר שם, חבר ספר האגור, לקוטי הלכות על שלחן ערוך אורח חיים ויורה דעה, ומביאו הבית יוסף והרמ"א ושאר גדולי הפוסקים, ובאגור לא זו זיו כל שהוא מספרי מהרי"ל ומביאו בכל דין ודין ותארו בכל עת „גדול הדור", ונראה שהיה לפניו פסקים ותשובות ממהרי"ל שלא נמצא בידינו, וגם אביו הגדול שהרביץ תורה באשכנז והיה בדור המהרי"ל לא זו מחבבו כעדותו של בנו בספרו האגור „ואני המחבר שמעתי ממורי אבי ז"ל שאמר בשם מהרי"ל מולין שנהג להתחיל בעשיית המצה בערב פסח אחר חצות ולא מקודם וכן נהג אחריו אבי זצ"ל" (האגור, דיני לישא מצה), ראה להלן פרק ג' שהבאתי כמה הלכות מה שמביא האגור בשם מהרי"ל.

18) ברכי יוסף יורה דעה ש"ז סק"ב. ועיין חכם צבי ככ"ד... „תמה אני על הרמ"א איך לא שת לבו לדברי מהרי"ל בתשובה ק"א דמשמע בהדיא שם דבארוסה נמי איתא לתקנותיו דרבינו גרשום מאור הגולה; ועיקר מנהג בני אשכנז הוא על פיו ז"ל ואף דבינקותיה הוה, הא חזינן לרבותיו מהר"ש ומהר"א ששתקו לו. ואי ס"ד לא סבירא ליה, לא הוה להו למשתק". גם הבית יוסף שלא ראה ספרי אשכנז, עם כל זאת מביאו בשם תשובה אשכנזית (יור"ד ק"ב, ש"ז ובשם מהרי"ל מולין באו"ח נ"ה וסימן תנ"ג ובשאר מקומות). 19) בספר „דברים נחמדים" (הוסיאטין תרס"ב) נדפס צוואת זקנו ויחסו שהיה נקרא ר' אליעזר הלוי ומכונה דער גוטער ר' זלמן, ונשנה הצוואה בספר צוואות גאוני ישראל ח"ב פילדלפא תרפ"ז דף 207. עיין גם בהמזכיר ברלין תרכ"ט.

20) כן חתם את עצמו „בהרשאה" שנדפס בספר מהרי"ל ה' גיטין, וכן על הגט שם „אליעזר בן יעקב מכונה זלמן משוטיגווערא". היה תושב מגנצא, ודבק כל ימיו ברבו והלך עמו לוירמייזא. עיין להלן.

21) עיין בספר לקט יושר לר' יוסף ב"ר משה תלמיד בעל תרומת הדשן. יצא לאור על ידי הרב ר' יעקב פריימן על ידי מקיצי נרדמים ברלין תרס"ג.

מקובל היה מרבותיו הגדולים והוא היה נזהר במאד לנהוג אחריהם... ואני ראיתי הדור נבוכ במנהגים חברתי כל אלה למען דעת העם הדרך ילכו בה. ואת המעשה אשר יעשו²²).

דבר גדול עשה המחבר הנכבד, שכתב כל מה שראה עיניו, לזכרון בספר, ויקר לנו מאד עבודתו החשובה, ומה גם שנמצא בספרו קוים נכבדים מחיי ישראל בימיו, מאורעות ותלאות שראה בעיניו, לפי שספרו הוא כעין ספר יומן, רשם יום יום ומקרהו, איש איש וצרתו, וצערו, הוא צער ישראל העתיק בגלות, ושמחתו, היא שמחת מצוה. — רק חבל מאד שסגנונו הוא קשה מאד, ובאיזה מקומות שבושים²³ על ידי המעתיקים השונים — עם כל זאת ישנם בדבריו די חומר ולבנים לבנין הנהדר: לקורות הגאון מהרי"ל.

כי כאשר עברתי על פני ספר זה חשבתי, כדאי והגון הוא המהרי"ל להקים לו מצבת-זכרון-ספרותית. לספר בקהל ישראל מה פעל האדם הגדול בענקים הזה, גם מאינץ וווארמס שתי קהלות היותר חשובות בארצנו, אשר בהן שרת בקודש, ראויין הנה להזכר בישראל ולעשות להן שם עולם. גם בשו"ת מהרי"ל יש חומר רב לקורות חייו, רק חבל מאד כי לא זכינו לכל התשובות שהשיב²⁴, הרבה מהם נאבדו, כאשר יספר תלמידו ר' אליעזר²⁵ "ואני הגבר עיני עוללה לנפשי מכל, כי הסכים עמי פיו טהור אמ"ץ מהר"י סגל באותו הזמן בקיץ שנת קפ"ז לפרט שהיה רוצה להניחני להעתיק אליו כל התשובות שהשיב מיום שהיה מורה הלכה, כי עדיין היה בידו כתיבת ידו מכולם, בשביל שהיה סופר מהיר נחוץ בקריצותיו ולא היתה מכתב ידו

22) ושם בהקדמתו יספר: והוספתי ביש מקומות דברי מו"ה שלום מאושטריין עליו השלום בשם "מהר"ש", והוא היה רבו המובהק של מהרי"ל ורוב ניהוגיו עשה אחריו, ואותן דברים (מה שהביא מר' שלום רבו) לא ראיתי ולא שמעתי מן הגדול הנזכר, אך העתקתים כאשר סדרם אדם כשר וסמכא, שראיתי שהיה מאד נחשב בעיני מהר"י סגל, והיה נקרא בשמו ר' יוזפא אושטרייכער אשר הוא כתב אותן הדברים (מרביו מהר"ש) כאשר עשיתי, ועוד הוספתי ביש מקומות מנהגי מהר"ק (ר' אברהם קלאזנר) והוא היה גדול בדורו, אז היו בווינא שלשה גדולי ישראל, ר' מאיר ב"ר ברוך הלוי רב בווינא, וממלא מקום אביו בהוראה שם, ר' אברהם קלאזנר שחבר ספר "מנהגי מה"ר אברהם קלאזנר", ור' שלום ב"ר יצחק בווינא ואחרי כן בנייטטאדט הסמוכה לווינא. הרב ר' אייזיק טירנא בעל "מנהגי ר' אייזיק טירנא" כותב בהקדמתו "ואני הצעיר אייזיק טירנא מימי גדלתי בין החכמים המקובלים מו"ה שלום ומו"ה אברהם קלאזנר" וכו'. ראה גרץ-שפ"ר ח"ו דף 13. ובאוצר ישראל חמישי אות "טירנא אייזיק" מהכותב הטורים הללו, ובספרי "היהודים באונגאריא" דף 17.

23) כבר העירו שני גדולי ישראל על סגנונו הקשה של ספר מהרי"ל ועל הטעותים בו, ראה טורי זהב יור"ד ק"כ סקי"א, ובשו"ת חוט השני סימן ל"א. ושניהם נזכרנו לדבר אחד לפי שהמהרי"ל בעצמו לא כתבו, "והכותב לא כתב כל כך בדקדוק הענינים". עיין גם כנסת חכמי ישראל קונטרס א' סימן ב', אוצר החיים תרצ"ג, דף 104.

24) בלקט יושר הג"ל נמצא שבע תשובות ממהרי"ל שלא נזכרו בספריו אשר לפנינו (עיין שם הקדמת הרב פריימן המוציא לאור) ובספר האגור נמצא גם כן פסקים ממהרי"ל שאינם בשו"ת מהרי"ל ואף לא בספר מהרי"ל.

25) אהל אברהם רשימת מערצבאכער דף 5 ועיין להלן הערה 26.

נקראת בעיני כל והניח להעתיקה ושלח בכל פעם להעתיק לו והורגלתי בכתיבת ידו, לכן אמר לי נפשו הקדוש שאעתיק לו חבור אחד מתשובותיו, ואלי למשכורתי גם אחד, ועונותי גרמו שלא זכיתי ונעדר מאתנו בחדש אלול טרם התחלתי, ובניו הח"ר מולין והר' שמעון חלקו אגרות התשובות ביניהם וחזרתי כמה פעמים אחריהם ולא עלה בידי יותר מבספר זה שמניינם לסימן ק"ס עלו לי ולא ראיתי שום חיבר שחבר מהר"י סג"ל אפילו שחיטות או בדיקות או איסור והיתר, אך תשובותיו אמר לי לחברם באגודה אחת וטרם שהתחלתי נתבקש בישיבה של מעלה⁽²⁶⁾.

והעיד שם בעל הרשימה שהכתב יד של תשובת מהר"ל אשר בידו משונה מאד מהנדפס, ויש שם מה שלא נדפס כלל, ובהם גם הלכות שלמות כמו הלכות הפטורת והלכות עבור, ויש שם גם תשובות משאר גדולים שבזמנו. בשו"ת מהר"ל אשר לפנינו נדפס רל"ג תשובות, וחבל כי גם בשו"ת מהר"ל נפלו טעותים ושבושים. השתמשתי (א) בשו"ת מהר"ל דפוס האנאווע שנת ש"ע, ושם בסוף הספר התנצל המגיה, שהפועלים בבית הדפוס נוצרים המה. עם כל זאת תיקן השגיאות הרבות והגסות שנפלו בדפוס קרימינה שנת שי"ו (כנראה לא ידע שהשו"ת מהר"ל נדפס בוויניציאה שנת ש"ט ובסביוניטא שי"ו). הוא הדפיס השו"ת מהר"ל מהכתב יד שהיה ביד זקנו מו"ה יעקב אולמא, וקורא משכיל היה בעזרו מו"ה מאיר מפולדא (כמדומה לי שהוא הגאון מהר"ם שיף) שעזר לו הרבה... המוציא לאור... זעליקמן בן משה שמשון ז"ל מאולמא.. ולדאבוני אחרי ההתנצלות וההבטחות נשארו טעותים גסים. גם היה לפני (ב) שו"ת מהר"ל דפוס הראשון וויניציאה ש"ט. ג) ושו"ת מהר"ל דפוס סלאפקאויטץ תקס"ז, אכן שם ערבוב המוציא לאור התשובות, הרכיב שתי תשובות לאחת, וממילא מספר התשובות בהוצאה זו, וגם הבאות אחריה מועטת הנה לעומת ההוצאות הראשונות, בהוצאות הראשונות תמצא רל"ג תשובות, ובהוצאות האחרונות ר"ד תשובות, אבל מהתשובות בעצמן לא חסר דבר. ולפי שהשתמשתי בכמה הוצאות, ילאה הקורא למצוא הסימן שצינתי פה

(26) עיין בספר מהר"ל סוף הלכות איסור והיתר. ובכתב יד וזיען 77 נמצא בראש התשובות הוספה זו: "ואף על פי שהכל יודעים ומעידים עליו שהיה בקי בכולי תלמודי כשמואל בנהרדעי, וכל רז לא אניס ליה, רק התשובות שלו נתן לבו לתרגם על ידי כדפירשתי לעיל ואלו אתרחיש ניסא שנתחברו היה חיבור כרך גדול סמוך לספר סמ"ג". וכן באיזראעליט שנת 1868 נומ' 36, ששונות הנה הכתבי יד של שו"ת מהר"ל שנשארו עד היום הזה. וכן ראה בהמזכיר שטיינשניידער ברלין תרנ"ט דף 23 שהביא נוסח הג"ל מכת"י מהר"ל ויש להוסיף, "ולא היתה מכתב ידו נקראת בעיני כל, והניח להעתיקה ושלח בכל פעם העתק והגוף החזיק ובכן נתקבצו תבה מלאה". והלואי שיעמוד גואל לקבץ את כל הכתבי יד ולסדר על ידיהם שו"ת מהר"ל השלם.

והמחבר לקט יושר שהיה בדורו של מהר"ל העיד בספרו שאם יש סתירה בין שו"ת מהר"ל ומנהגי מהר"ל יש לסמוך על התשובות (לקט יושר דף 111) "לפי דעתי נראה שיש לסמוך יותר על התשובה ממה שיש לסמוך על אותו שחבר הדרשות" (הביא שם סתירה, שבתשובת מהר"ל נמצא לחלוץ מנעלים קודם ברכו בט"ב, ובדרשות נמצא שיחליץ בביתו טרם הולך לבית הכנסת).

בספרי. אכן אם יחפש במפתחות של שו"ת מהרי"ל אשר לפניו בנקל ימצא המקום. אקוה כי מלאכתי רצויה בניתי להרב מהרי"ל ולקהלותיו בנין נהדר והיה זה שכרי.

ויזכר לטוב הרב החכם המפורסם אחד מגדולי הדור בחכמה ובמדע, איש חמודות, מו"ה דאקטר אהרן פריימאן — מלפנים פרופיסור בפראנקפורט על נהר מאין, וסוכן בבית עקד הספרים אשר להעיר פראנקפורט, אשר זכיתי לשמוע לקחו בימי אבי — על הערותיו החשובות לתולדות ישראל בגרמניא. אשר כל רז לא אניס ליה בנוגע לקורות ישראל שם, ישא מה' ברכה. גם תודתי נתונה לידידי הרב המלומד מו"ה מנחם מענדל עקשטיין נ"י רב בקליוולנד, ולהאדון ד"ר ראטמן מסינסינעטי, ולהפובליק לייברערי בניו יארק שפתחו בטובם הגדול את אוצרותיהם אוצרי-הספרים לפני, והתאמצו בכל רצונם להעניקני בספריהם, תודה.

יקותיא'ל יהודה גרינוואלד

מחבר ספרי: אח לצרה, בבלי וירושלמי, תולדות הכהנים הגדולים, מקורות לקורות ישראל, היהודים בהונגאריה, אוצר נחמד, ועוד עשרים ספרים

רב ואב"ד בקאלומבום אהייא

פרק ראשון

מהרי"ל, אביו, אחיו, רבותיו, בניו ובנותיו, קורות חייו,
מהרי"ל בתור ש"ן, דרשתו, בתור ראש ישיבה,
ישיבתו, בתור משיב, תשובותיו, מדרותיו.

רבינו יעקב נולד במאינץ⁽¹⁾ לאביו הרב ר' משה שנקרא גם בשם
מולין⁽²⁾ בשנת ק"כ⁽³⁾. ר' משה זכה לבנים טובים⁽⁴⁾ ולבנות שיצאו שמם

(1) גידעמאן בספרו געשיכטע דער ערציהונגסוועזען חלק שלישי דף 17.
(2) מולין כינוי הוא למשה, ראה שם הגדולים להרחיד"א ערך "מהרי"ל", ובשמות
גיטין נ"א "משה המכונה מולין", ובספר מהרי"ל פעם בשם משה, ופעם בשם מולין.
משה היה בן החכם יקותיאל (כן חתם שמו בסוף תשובת מהרי"ל) ואחי הרב ר' יעקב
מגילהווען (אשר שאל את בן אחיו את המהרי"ל מניין לו דין זה שבהדלקת נר חנוכה
יתחיל מצד שמאל ויסיים בצד ימין (מהרי"ל הלכות חנוכה), וראה בשו"ת מהרי"ל תשובה
מ' ששאלה זו שאל מפי מהרי"ל בן אחיו גם כן, ואולי טעות סופר שם). בספר מהרי"ל
תמצא כמה שאלות ודינים מהרב ר' משה או מולין אבי מהרי"ל, "העיד מהרי"ל על אביו
מו"ה מולין ז"ל" (הלכות הגעלה). "שכן ראה עובדא באביו מהר"ם סג"ל" (הלכות המצות).
"והעיד על אביו מהר"ם סג"ל שהיה בכל שנה אחד מן החתנים" (הלכות שמחת תורה, הגם
שהיה לוי). "והעיד על אביו מו"ה מ' סגל כשאין לו כרפס גטל כרתי שקורין לאטיך"
(הלכות האגדה). "העיד על אביו שבליל פסח אפילו כלים המשכונים בידו מן הגוים שם
על שלחן מיוחד לשמות בראותם" (הלכות האגדה). "טיבול ראשון ראיתי אדוני מורי מו"ה
משה הלוי ז"ל וגם רבותיו נוהגים אותו בחומץ" (שו"ת מהרי"ל נ"ו). "והעידה אחותו
בשם אביה", והשיב על זה מהרי"ל "מנהג אבותי תורה היא, וכל מנהגי אבותינו בנו על
היסוד ולא דבר ריק הוא" (תשובת מהרי"ל נ"ז ג"ח).

ר' משה היה רב במגנצא וראש המדברים בגליל ריינוס, ונקרא בשו"ת מהרש"ל
כ"ו "מגדולי ריינוס", בשנת קמ"א היה ועד הרבנים במאינץ מקהלות שו"ם (שפיאר,
וירמייא, מגנצא), ובראש החותמים "משה ב"ר יקותיאל הלוי מולין" (שו"ת מהר"ם מינץ
תשובה י"א, ושם תמצא מה שהחליטו על האספה הנ"ל), ובנו כתב "אף על גב שאבא
מורי זכרנו לברכה ורוב גדולי ריינוס נוהגין" (שו"ת מהרי"ל כ"ה כ"ו) רק תשובה אחת
נשארה ממנו בסוף תשובת מהרי"ל (והעתיקה מהר"ם מינץ בשו"ת שלו בתשובה ק"ה)
אדות אלמנה שבעלה נהרג בשנת ק"ט, ואחי בעלה לא עמד בנסיון ועזב דתו "והוא משומד
להכעיס ואדוק לעבודה זרה ממש" ולא רצה לחלוץ לה הגם שרצתה ליתן לו הון רב,
ואחרי כן קלקלה עם גוים וילדה לזנונים, ולבסוף נשאת לישראל בלי התרת שום מורה,
ומבקשים היתר מבלי להפרישם... ראה להלן סוף פרק שני. ר' משה מת בשנת קמ"ז ח'
אייר (איזראעליט שנת 1867 גומ' 36, ראטשיילד; לקורות וירמייא 40).

(3) פראנקל באריענט שנת 1848 דף 395.

(4) בנו הגדול (1) ר' יקותיאל שנקרא על שם אביו היה גדול בתורה, ומהרי"ל כתב
לו בהכנעה ובכבוד גדול, "הארז שבלבנון אדוני מורי ורבי אחי ידידי האשל הגדול מו"ה
יקותיאל... אחרי אשר גזרת על עבדך לנסותו, ואם שגיתי הבינני על ידי מורי ואדוני
אבי" (שו"ת מהרי"ל א'). ושם בתשובה ב'... מורי תאר עיני בדיון זה וידעתי כי כל

לתהלה⁶). והעולה על כולם בנו ר' יעקב שזכה להיות ראש לישראל. רבי יעקב קיבל תורה מאביו, ומאחיו ר' יקותיאל (שו"ת מהרי"ל א) ומהרב ר' יעקב יצחק הכהן הי"ד שהיה רב במאינץ⁷, אכן התשוקה הגדולה להשתלם בתורה, ולבקר את גאוני הדור שארית הפליטה באוסטרייך, גברה בלבו וגמר בנפשו לעזוב את בית אביו בימי אביו⁸ ולילך נע ונד ממקום אל מקום לשמוע תורה מפי זקני דורו. בווינא שמע לקח מפי הרב ר' אברהם קלאזנר⁹, ואולי גם מפי שאר גדולי ווינא¹⁰. אכן רוב תורתו למד מפי הרב ר' שלום ברבי יצחק שהיה רוב ימיו בווינר ניישטאדט, מלחמו אכל ומימיו שתה וקראו בכל עת „רבי המובהק“, וגם רבו אהבו אהבת נפש ודבק בתלמידו¹¹.

תוכל וכל רז לא אניס לך.. וכן בשאר מקומות בספרו. ר' יקותיאל זה היה אבי הרב ר' יעקב שהיה גם כן גדול בתורה „אביר הרועים, תמים דעים, איש הנעים המעולה והיקר בן אחי מו"ה יעקב סג"ל“ (תשובת מהרי"ל ל"ז). 2) בנו ר' שמעון (תשובת מהרי"ל ג). 3) ר' גומפרעכט (מהרי"ל הלכות סעודה) והיה מוהל (שם, הלכות מילה). 4) ר' זעלמלין מערפורט (שם, ראש השנה). נזכר גם בשו"ת מהרי"ל אחיו בשם ר' זלמן, אולם נראה כי הוא ר' יקותיאל, אחיו הגדול, וזלמן כינוי הוא ליקותיאל. ועיין במהרי"ל הלכות גיטין שהביא שם שהיה בידי מהרי"ל תופסי גטין שסידר אחיו ר' זלמן.

5) בוכלין, ושמחה, ראה בשו"ת מהרי"ל נ"ט שאחיו כתב לו „והנה אחותי בוכלין שתחיה רגילה להניח הראש בתרנגולת אחרי שחתכה הראש לחצאין עד המוח כדי להוציא המוח“, והשיב מהרי"ל „ומה שכתבת ממנהג אחותי שתחיה שמנחת הראש מחובר, זה כמו שאמרתי לחברי בישיבה מנהג אבותינו תורה היא, שאין רגילין להניח הראש מחובר מטעם דרבינו תם, דילמא ישכחו כפעם לנקר הוורידין ולחתכם, ובגליל התחתון מנהג הוא „ומשם למדה אחותי, מאחותה מרת שמחה...“ ושם, מה שהעידה אחותי על אדוני אבי ז"ל שנטל כרתי לטיבול הראשון זהו, כשלא היה כרפס. כן בהלכות סעודה, תמצא „מהרי"ל ודודו מו"ה יעקב הלוי גילהווען איקלעי לבית אחותו והביאו להן יין מבושל, דודו היה מברך בורא פרי הגפן, ומהרי"ל שהכל נהיה בדברו“. וראה להלן בפרק רביעי, שכן אחות מהרי"ל הח"ר ווייבלין נהרג בידי רשעים במלחמת נגד בני החושים.

6) נתקבל שם לרב בשנת קכ"ה על ארבע שנה, ראה ראטשילד, די יודענגעמיינדע מאינץ ווארמס, היה יליד נורטהווען, ונזכר במהרי"ל הלכות שבת בתור רבו של מהרי"ל, וכן בהלכות יום טוב „אמר מה"ר יעקב כ"ץ מנורטהווען“, ועיין בשו"ת מהרי"ל ווייל דף פ' ע"ב „וכן גבי תפילין שמעתי ממורי ז"ל (מהרי"ל) ששמע מבערמן במגנצא משם הרב מו"ה יעקב נורטהווען הי"ד“, נמצא שנהרג בידי רשעים.

7) נראה ממה שהעידו לפניו מנהגי אביו, משמע שלא שימשו שנים רבות „הר' משה גוימארק העיד על מהר"ם סג"ל כשהיה אומר ביום הכפורים „אנא השם“ היה משמיע את קולו ברם“ (מהרי"ל יום כפור).

8) שו"ת מהרי"ל קי"א „זימנא חדא היה לי פתחון פה קמיה דמוהר"א ז"ל בווינא בישיבה“. ובמהרי"ל בישולי עכו"ם „ומהרי"ל השיב בתשובת דרבו מו"ה אברהם מחינא“.

9) בשו"ת מהרי"ל צ"ו שאל תורה מפי רבותיו בווינא מו"ה שלום, מה"ר יעקב ומה"ר אהרן. אולי ר' אהרן הזה היה דודו של בעל תרומת הדשן שמוכירו בספריו תרומת הדשן פסקים וכתבים כמה פעמים ונהרג על קידוש השם, ונזכר כמה פעמים גם בספרי מהרי"ל בשם „הקדוש מו"ה אהרן הי"ד“.

10) רבו השיב לו „שלמא רבא לגברא רבה יניק וחכים הנצמד בלבי“ (שו"ת מהרי"ל צ"ו).

גם שמע תורה מפי הרב ר' משה נוימארק כ"ץ⁽¹¹⁾ שהיה רב בווינא ובבערענא⁽¹²⁾ ומזכירו פעמים אין מספר בספריו, את בת רבו זה לקח לו לאשה, אולם מיד אחר חתונתו עזב את אשתו⁽¹³⁾, ושב לישיבה ללמוד תורה, ובכל מקום בואו נתקבל בזרועות פתוחות, וכאשר עבר למקום תורה וישיבה, בקשו לעכבו שם ללמוד תורה⁽¹⁴⁾.

מתי שב לעירו, אי אפשר להחליט מפי ספריו, אולם זאת מצאנו כי שנים רבות התגורר במרחקים, ושמו נתפרסם לגדול בישראל עוד טרם שב לעירו ולביתו, ראה נא בתשובת מהר"ל סימן ל"ו שנשאל מאחיו, שהיה גם כן רחוק מבית אביו, אם לאמר קדיש על הספק שמא מת אביו, והוא השיב, "דמדינא אין אנו צריכים לומר, על פי מתניתין דגיטין, המביא גט והניחו זקן או חולה נתנו בחזקת שהוא קיים, וכיון דיש מתים וודאי, אין ספק מוציא מידי וודאי, ו ל כ כ א י נ א נ י א ו מ ר ק ד י ש, ואם אין יתום שיאמר, אמור! ומה בכך! וכן להתפלל אם אתה רגיל ואל תשיג גבול אחרים הוודאים".

(11) ר' משה היה מגדולי הדור בימיו, וחתנו מהר"ל העיד על מנהגים ודינים שראה כשהיה בביתו, "אמר מהר"ל סגל שראה מחמיו מו"ה משה נוימארק כ"ץ כשהיה עושה כאשר כתב בהגהות מיימוני דכהן הנושא כפיו יגביה הימנית על גבי השמאלית ועל פי קבלה כן הוא" (מהר"ל נשיאת כפים), "והעיד מהר"ל סגל על חמיו מו"ה משה שפעם אחת שאלתו בתו בליל פסח למה הגבחת הקערה? מיד התחיל: עבדים היינו ולא אמר מה נשתנה" (על פי חז"ל פסחים קט"ו, פטרתן מלומר מה נשתנה) בהלכות האגדה, "וכן הנהיג מורי חמי מהר"ם נוימארק את בתו גרושה" (מהר"ל תשובה י"ד). "וזכרני בהיותי בבערנא, פעם אחת לא היה מורי חמי ז"ל שמה, ועבר דרך שם גדול אחד והתיר לבעלי בתים לקנות חמאה בשוק ואמר שהיתר שוא"בן (מה שנוהגים היתר בערי מדינת שוואבן) ישנו שם. כי מדינת וויזנטיןא היא ממש כמו שווייצא בכל מנהגי במרעה ובבהמות, ושוב אחרי כן כשחזר מורי חמי ז"ל כעס מאד ואסר להם, ושוב בא אל אותו גדול והתריס נגדו מאד שהתיר וכדומה לי שהודה לו וחזר" (תשובה ל"ה). שוב יספר "מורי חמי הכהן נהג לישב בשעת הבדלה, אכן שאר רבותי לא נהגו כן" (תשובה ח'). "שראה מחמיו מו"ה משה כ"ץ שהניח מצה שניה בעליונה להוציא נפשו מפלוגתא" (כדי ליקח ממנה לאפיקומן מהר"ל הלכות אגדה). קצת פלא בעיני שלא חש מהר"ל לצוואת רבינו יהודה החסיד שהקפיד שלא יהיו שמות המחותנים שוים, ופה שניהם היו שמם משה.

(12) בערנא, בארץ איטאליע (ואו במדינת אושטרייך) ראה ברלינר: העברעאישע ביבליאגראפיע 1872 דף 39.

(13) "אמר לנו מהר"ל שבדידיה הוי עובדא שהניח אשתו מעוברת במדינת אושטרייך והלך לשאוב מי חיים, וכשחזר למחוז חפצו כלו ימי עיבורה של אשתו והפילה את הולד, ואמר שמזל אירע לו שהפילה, שאם הוציא העובר את ראשו חי לחוץ ונפטר אחר כך היה חייב להתאבל כדין על בר קיימא דודאי כן דכלו לו חדשיו, כאשר לא היה אצל אשתו משעה שנתעברה עם הלידה" (מהר"ל הלכות שמחות).

(14) "אמר מהר"ל דאיקלע פעם אחת לסוכת מו"ה מאיר מאיגרא, ובליל ח' (ליל שמיני עצרת) הלך מהר"ם הנזכר וסעד בבית החורף כאשר עד היום נוהגין משפחות לומברדי"ה שפונין מן הסוכה ליל ח' ספק ז', ובשחרית חוזרין בסוכה. ובליל ח' אחר שגמר מהר"ל סעודתו בסוכה הלך אל מהר"ם לבית החורף לשמח עמו, ומהר"ם היה מסביר לו פנים שוחקות לפתותו ללמוד ב"ש ב"ת ו" (מהר"ל הלכות לולב).

כן נעלם מאתנו אם שב לעירו מאינץ, עם אשתו הראשונה, או מתה בבית אביה או גרשה, אבל נראה שבן אחד היה לו ממנה ואולי גם בת¹⁵). גם לא נודע לנו אם מצא את אביו בחיים, אבל על אמו התאבל במגנצא כעדות תלמידו הגאון ר' יעקב ווייל (בשו"ת מהר"י ווייל ו), „וראיתי מהגאון נר ישראל מוהר"י מולין ז"ל כשהיה אבל על אמו שלא היה מחבר הקריעה בתפירה, ואפילו ראש הקריעה כל י"ב חודש, רק במחט בעלמא היה תחוב בראש הקריעה כדי שלא יפלו בגדיו מעליו“.

בין שנות קמ"ז-ק"ן נתקבל לרב במאינץ למלאות מקום אביו, שם נשא אשתו השניה, מרת גומכין¹⁶ בת ר' אברהם¹⁷). שהיתה עשירה בעת שנשאה „ולא רצה להנות מכספה פרוטה“ (מהרי"ל הלכות חנוכה), „ואת אשתו השניה לקח כשהיתה אלמנה“ (לקוטים במהרי"ל), ולא היה קראה בשמה, רק „הערט איהר ניט“? כאילו מדברים אל רבים מפני שהאלמנה נשאה, ושלא בפניה אמר: „מיין הויז פרוי“! (על פי חז"ל בשבת קי"ח; מימי לא קראתי לאשתי אשתי, אלא לאשתי ביתי וכו') (לקוטים במהרי"ל).

בניו. כאמור לעיל ובמבוא לספרי זה, נשארו שני בנים אחרי מות מהרי"ל, ושניהם נזכרו בשו"ת מהר"י ברונא תשובה ט"ו, וזה לשונו שם: שמעתי משארי הר' יוזי גנז ששמע מפי מוהר"י מולין (אולי היה שמו יקותיאל¹⁸) אחרי זקנו של מהרי"ל) שאירע נשואין שלו בשבת שאחר חזון, ובשבת של חזון לא עשה אביו מהר"י מולין פרושפיל (שפינהולץ, או פארשפיל) כמו שרגילים לעשות בליל שבת בשאר שבתות, ואחרי כן אירע נשואין אחיו מו"ה שמעון (גם כן בשבוע שאחר שבת חזון) ועשה פרושפיל בשבת של חזון ושאלוהו מאי שנא? והשיב שכן מצא עתה בקובץ „ואם שרי אירוסין בלא

(15) ראה במהרי"ל סוף הלכות איסור והיתר (ולעיל במבוא) „וכל התשובות שהשיב על שהושאל היו מופקדים אצלו מיום שישב בראש, ואמר לי להעתיקם להיות חבור מפואר, ובעוה"ר הוטרף לו השעה כאשר נתבקש לישיבה של מעלה, ושני בניו חלקו אותם באגרות“ (הכוונה התשובות שהשיב). ובשעת הלוייה של אשתו השניה, נזכר בספר מהרי"ל שהתאבלו עליה בן ובת, משמע לפי זה שבנו הראשון לא התאבל על אשתו השניה, (או אולי לא היה אז במאינץ), כן מתה לו בת בחייו ביום הכפורים, ראה להלן ואולי בתו זו נולדה לו מאשתו הראשונה.

(16) נפטרה ליל ה' ו' מרחשון שנת קפ"ו, נוסח מצבתה תמצא בספר מהרי"ל הלכות שמחות ובראש הטורים תמצא שם מהרי"ל „יעקב הלוי“.

יורדה מים, עיני עוללה, על עטרת פז ממני גפלה,

קמו בנות ויאשרו לה, בשערים גם מהוללה, החזיקני שמה,

ליציאת נשמה וגויעת תמה, ישרה ונעימה.

אשתי החסידה מרת גומכין בת מו"ה אברהם ז"ל מתה עלי ליל ה' ו' מרחשון קפ"ו לאלף הששי. תנצב"ה.

(17) גם חותנו זה היה יודע ספר, ונזכר במהרי"ל הלכות ערב יום הכפורים טעם נכון למנהג שרק אנשים ונערים מדליקים גרות טרם כל נדרי בבית הכנסת ולא נשים.

(18) ושם „מולין“ נקרא על שם אביו זקנו, ועיין צונץ (ריטוס דף 36) שהיה למהרי"ל בן בשם יעקל וכנראה טעה מיקותיאל ליעקל.

שמחה, כל שכן פרושפיל דליכא סעודה רק הולכין לכבוד אבי החתן והכלה דשרי, אף על גב דנותנים להם ק ל י ו ת ו א ג ו ז י ם לא חשב סעודה ושרי".

ר' יקותיאל זה נזכר גם בשו"ת מהר"י ווייל בתשובות מ"ז"נ"א, ותארהו "טוביני דחכימי אהובי עמיתי מוהר"י... על הבשר שנמלח ונפל במים שנתאדם מחמת שהדיחו בו בשר, שמעתי ממורי נר ישראל אביך מוהר"י ג"ע שבזה נחלקו מו"ה שלום (רבו של מהרי"ל) ושאר גדולי אושטרייך, גדולי אושטרייך אסרו, ור' שלום התיר שהמים מצננים הבשר דלא הוי כרותח... ובלשון זה אמר הגאון מהר"י: אנו צריכים לאסור כיון דרובא הוי דאסרו, ור' שלום היה יחיד כנגד הרבים" עכ"ל.

וראה בהקדמת ספר לקט יושר להרב ר"י פריימאן דף 42 שר' יקותיאל מולין זה, היה שוחט, והוא הוא שזכר בשו"ת ר' יעקב ווייל צ"ז בתור שוחט באולם, ורצה ר' זעליקמן להעבירו מחמת שיצאה טריפה מתחת ידו, ומהר"י ווייל היה למגן בעדו וכתב שם זה האומלל הח"ר מולין ידוע לכל שהוא ירא שמים וזך וישר פעלו ופרקו נאה, ועולה לא נמצא בו וכו', ונא אל תדקדק אחריו כולי האי להכלימו לביישו לדחותו בשתי ידיים ואל תמנע טוב מבעליו, זכור תזכור אשר גמלך הטוב הוא ואחיו בכל מאמצי כחם, במחלוקת של הצרפתי, ותמיד היה העני שקד וחרד על דברך הטוב, ועל כבודך בתכלית הדקדוק ולא מנע ממך הטוב אל תשלם רעה תחת טובה".

ר' שמעון בנו השני, נזכר בספר מהרי"ל שעשה מהרי"ל לו שפינהולץ בשבת חזון, (ראה להלן פרק שני) גם בלקט יושר לר' יוסף ב"ר משה תלמיד תרומת הדשן דף 50, "וזכורני כשלמד מו"ה שמעון הלוי דלעיל ברגנשפורק הלכתי עמו פעם אחת בליל שבת לחדרו, ומצאתי נר דולק בו, והשלחן סדור במפה קטנה על מקצת השלחן ומעט פירות הניח על המפה ואמר משרתי אל... (ראה פרק שני) השיר שקבל מאביו מהרי"ל לאמר ליל שבת"...

בת אחת נפטרה לו ביום הכפורים (ראה להלן הערה 24) ובת אחת נזכרה במהרי"ל הלכות טבילה, "בתו של מהרי"ל העידה לפי תומה שאביה ציווה לה לברך (ברכת טבילה, אחר טבילתה) כשלבשה בגדים", (עיין בשו"ע יור"ד סימן ר' בהמחבר וברמ"א וטו"ז, ולא הביאו דברי מהרי"ל בזה). (ועיין בספר מהרי"ל הלכות חנוכה שבני ביתו דרו ביחד עם אמם בשעה שהמהרי"ל גר עם תלמידיו כל הימים) ושמה היתה בונכין ונשיאה להר' קאפמן פסאן עיין מהרי"ל הלכות שבת ולהלן בפרק שני.

*

אהוב וחביב היה במגנצא, ופעם אחת נחלה, גמרו בני קהלתו להתענות כמה חדשים ביום ב' וה', כמו שמספר תלמידו בספרו מהרי"ל (לקוטים) "פעם אחת איתנגיד מהרי"ל במגנצא (בשנת קס"ו לערך) שקורין הינפריט, ומצאהו כן שוכב בחדר לימודו, ושכב כן יותר משלשה ימים, לא אכל ולא שתה מאומה, ולא היה מזין שום אבר מכל גופו, והיו הרופאים מנסין אותו בחתיכת מחט לכל גופו ולא הרגיש, רק באצבע אחד מרגליו הרגיש, ועדיין היה רוח בנחוריו,

והיתה צעקה גדולה וצער בכל הצבור אנשים ונשים וטף, וכל אשר שמעו יאחזמו רעד, וגזרו להתענות בכל יום ב' וה' עד ימי הנוראים ולומר סליחות ככל תענית צבור, ויהי בחדש תמוז או אב כאשר חזר לבוריו נשאר בביתו עד שהבריא, וכשהלך אחרי כן לבית הכנסת ומצא הצבור מתענין ומשלימין התענית שקבלו החזיק להם טובה, ואחרי כן חי יותר משלשים שנה... זוכר אני אותה המעשה שהייתי גם שם נער במגנצא."

*

ראשית לכל מפעליו היה, לרומם קרן התורה, התמכר בכל כחו לעבודת הלב והמוח, היה מחנך ומדריך ומורה, אליו התאספו עדרים עדרים, עדרי צאן קדשים, והוא עמד על המשמר יומם ולילה, לנחותם הדרך ילכו בה בהלכה והוראה, לפלס להם נתיבות יראה ומוסר שדי, והוא השקם לרויה ממעינות חכמתו, לחם בעד כבודם, דאג בעד לחמם, עזב את בני ביתו, ועמהם דר ביחד¹⁹) אשר לא מצאתי דוגמתו.

"פרנסי המדינה היו מספיקין לו נכסים להספיק בהן לומדי ישיבתו" (מהרי"ל הלכות חנוכה), ותלמידו הגאון ר' יעקב ווייל העיד "וכן ראיתי במגנצא שהיה להגאון מוהר"י מולין ז"ל מעות של צדקה, ומן הריווח היה מספיק בחורים, ולא היו רשאים להוציאם בריווח אלא ברשות הקהל" (מהר"י ווייל תשובה קל"ג), ועל פי הרוב היו בין תלמידיו, בחורים בני בעלי נכסים ששלמו מכספם שכר מזון (תשובות מהרי"ל צ"ו).

כאב נאמן התהלך עם תלמידיו, וכאשר הגיע יום חתונתם, חגגו גם בבית הרב את יום שמחתם ("פעם אחת עשה בחור אחד נשואין בבית הרב, וכל צרכי החתונה הכינו בבית אחר והוצרכו להביאם בשבת לסעוד בבית הרב". מהרי"ל; עירובי חצרות).

היו גם יומי דפגרי לבני הישיבה, בליל שבת התקבצו הבחורים לשתות ולשמוח "מעשה בבחורים בליל שבת שתו לשמוח כמנהגם" (שו"ת מהר"י ברונא ק"צ), וכן "פסקתי לפעמים בשבתות בחצר בית הכנסת כשמשחקים הבחורים ומכין זה את זה, ולבד של יתכוונו" (שו"ת מהר"י ווייל לתלמידו דף צ"ט), ובפרט בל"ג בעומר חגגו בני הישיבה היום הזה בשמחה וגיל, ראה בספר מהרי"ל לקוטים "ראיתי מעשה שהיה רץ בנו של שמש העיר בל"ג בעומר עם הבחורים לשמח עמהם, ונפל ריב בינו ובין הח"ר לעמלין בן מו"ה משה נוימארק כ"ץ²⁰), והיה קורא את הבחור בחרונו בלשון אשכנז "זוי שעלם" רצה

19) מהרי"ל הלכות חנוכה "מנהג מהרי"ל שהדליק גרותיו מיד כשיצא מבית הכנסת, כי אמר מצות גר חנוכה משתשקע החמה, ועוד, הו"א ל' ד' ב' נ' י' ד' ר' י' ב' ב' י' ת' א' ח' ר', אם אני מאחר לא יהי אצלי, ועכשיו הם באים לשמוע הברכה ולראות הדלקתי, כי הרב הנזכר היה דר בבית לבד עם הבחורים אצל בית אשתו הרבנית, ובניה עמה בבית, ולא היה נהנה מנכסי אשתו בחייה פרוטה, ולא היה סועד עמה".
20) בן חותנו. נראה מכאן שלא גרש אשתו הראשונה כאשר החליטו החכמים, בערלינער, וגידעמאן, הלא גיסו נדד מביתו ובא למרחקים לשמוע תורה מפי מהרי"ל, ומצא בביתו מנוחה ושלוה, אלמלי גרשה, לא היו הלבבות קרובות.

לאמר נבילה דחזיר, ויודע הדבר באזני המלך מהרי"ל ו ה ח ר י ם את בן השמש, ואמר לו איך אתה רשאי לקרא את הבחורים שלי דבר אחר (שעלם). והיה יושב כך בחרמו ובנידויו עד יום שני, אחר ל"ג בעומר הטריחו אוהביו של המוחרם, כי היה מטובי העיר, שאז, שהלך הרב בבית הישיבה ויותר מחמשים בחורים עמו, עמד שם השמש עם בנו והיו מבקשים מחילה, הבן בפני עצמו, והאב בשביל בנו מאת הרב ומן הבחור ההוא ומכל בני הישיבה, והיו מוחלין להם, ולא נשמע שהחרים מהרי"ל סג"ל קודם לכן או אחרי כן שום אדם יותר בעולם. נראה מכאן עד כמה חס ולחם בעד כבוד תלמידיו. רוב תלמידיו היו פרושים²¹, ואחד מתלמידיו שהיה בן ט"ז שנה וכבר נתאלמן (שו"ת מהרי"ל צ"ו). בערב שבת ובאסתר תענית לא למד הרב עם תלמידיו (מהרי"ל ערב שבת, פורים, ועיין שו"ע או"ח רנ"א באר היטב אות ה'). שתי מסכתות למדו בישיבתו בקיץ, ושתי מסכתות בחורף, ורגיל היה לחוג חג הסיום בחול המועד סוכות, ובחול המועד פסח, ואז היה חג גדול לכל ישראל במאינץ, והבחורים אכלו עמו ביחד (הלכות סעודה).

"היה מקפיד מאד על תלמידיו שהיו לומדים בבית הכנסת תוספות או שאר דברים בשעה שאמרו הצבור קרוב"ץ, והם לא שם לבם לאמר אותם" (הלכות תפלה).

"היה מתפלל עם הבחורים בחדרו אחר חזרת ההלכה... ואם שהה עם החזרה סמוך לצאת הכוכבים, מכל מקום היה מתפלל מנחה" (הלכות תפלה). גם בשבת התפללו עם תלמידיו בביתו, ורגיל היה הצבור לבא לבית הרב בשבת במנחה — בבואם לפניו בני הישיבה לחזור ההלכה — לקבל פניו (הלכות שבת). "בשבת בקיץ במנחה בבוא לפניו בני הישיבה לחזור ההלכה, אפילו אז, לא הסיר המפות מעל השלחן רק פרס עליהם סרבל דלא יתלכלכו עם ספרי הבחורים" (הלכות שבת).

"מנהג מגנצא ווירמייזא, כל הקיץ אוכלין סעודה שלישית בשבת קודם תפלת מנחה, ומהרי"ל היה אומר לבחוריו לאכול בין תפלת מנחה למעריב, וכששהו בחזרת ההלכה, אם עדיין לא סיימו צבור תפלת מנחה, גם אם התפללו הרוב, מכל מקום היתר לתלמידיו לאתחולי לסעודה, אך אם כבר יצאו מבית הכנסת ממנחה אמר להם להשהות עם סעודתן עד הלילה אחר ערבית" (הלכות שבת).

כל תלמידיו אפילו אלה שבאו בימים, נכתרים בספרי מהרי"ל בתואר בחור, או בחורים.

מספר תלמידיו, ומי היו, אי אפשר להחליט, כי לא תאר אף אחד מהם או משואליו בתואר תלמיד, ואפשר שרוב שואליו היו תלמידיו, והלא אפילו ר' זלמן שטן שהיה תלמידו המובהק, עם כל זאת — במכתבו לרבו ר' שלום —

(21) מהרי"ל הלכות פורים; "והיכא דישינו בחורים פנויים דאית להון מטריחות אחרים לצורכן אין להקפיד שמגידין הלכה בתענית אסתר".

כתב²²) "בחור חשוב אחר מחבר י ו שמו הח"ר זלמן שטן", אבל זאת ידענו כי הגאון מו"ה יעקב²³) ווייל שהיה בזמנו רבן של ישראל היה תלמידו, ודבר זה לא מהר"ל שמענו, רק מפי התלמיד "דכירנא כשיצקתי מים על ידי רבינו מוהר"י סגל במגנצא" (שו"ת מהר"י ווייל קע"ב) וכן הגאון ר"מ מינץ כמו שכתבתי לעיל במבוא לספרי.

מהר"ל בתור דרשן! אם כי בימיו טרם התפשט המנהג שעל הרב לדרוש בכל שבת או שבת מברכים, אבל שלש פעמים בשנה דרש גם מהר"ל "היה רגיל בכל שנה לדרוש בשבת הגדול כל דיני פסח, ובשבת שלפני ימי הנוראים דרש הלכות ראש השנה ומנהג ימי הסליחות והלכות שופר. ובשבת תשובה הלכות תשובה והלכות יום הכפורים וצירף להם הלכות סוכה ולולב, ושוב לא דרש בשום זמן יותר" (בהקדמה לספר מהר"ל). ואמר בתוך דבריו "ידענא בעם הזה דכולם יודעים הלכות המועד מקטנים ועד גדולים וכל שכן הלומדים שיודעים דברי רז"ל אפילו הכי מוטל על הצבור לשמוע הדרשה שמתוך כך משים אל לבם בשעת מעשה ועל כרחי העברתי על מדתי להיות ניאות לכך להוציא ידי חובתם; ומעתה אטול רשות מהשם יתברך יתעלה

(22) ראה שו"ת מהר"ל צ"ו במכתבו אל רבותיו גאוני אושטרייך מו"ה שלום ומוה"ר יעקב ומוה"ר אהרן "הנני עבדיכם צעיר תלמידכם.. להוציע לפניכם עובדא חדא דאיתעבד פה בעירי במגנצא... ואשר יצא מפיכם כל עדת ישראל יעשו אותו... הנה ישנו פה בחור חשוב אחד מחברי ושמו הח"ר זלמן שטן ויש לו בחורים תלמידים וחברים בביתו אוכלי שלחנו בשכר...".

(23) הרב ר' יעקב ווייל גדול הדור בזמנו, ורמ"א מביאו להלכה, ובפרט בשחיטות ובדיקות וטריפות, והוא שחידש והיתר למשמש בסרכות ולמעך בהם באמרו שבכל מקום שיתמעך תולין להקל שאין זה סירכא אלא ריר בעלמא (רמ"א ל"ט סק"ג) היה תלמיד מובהק למהר"ל, ובספרו שו"ת מהר"י ווייל הוא מזכיר את רבו פעמים אין מספר, ולא זו זיו כל שהוא מתורת רבו "כן קבלתי ממורי הגאון מהר"ל" (תשובה פ"ג, ק"ו). וראיתי מהגאון נר ישראל מוהר"י מולין ז"ל (תשובה ו). מעשה ממורי הר"י מולין (תשובה ט"ו). "וכן יש בידי תופס גט שנתן הגאון מורי מוהר"י מולין" (תשובה כ"ג). ובפרט בדיני פסח בדף פ"ב פ"ג רוב שמועותיו בשם מהר"ל.

היה יליד ווייל ורב בנירענבערק, אוגסבורג, ובאירפורט, ומכל קצוי ארץ שאלו מפיו תורה, ואלה דבריו בתשובה קנ"א "וכן ראינו בדורותינו בכמה מקומות שהיו דרים שם שני רבנים ולא שמענו שהיה לזה חזקה יותר מזה... בחינא היה הרב מהר"ם הלוי, ומהר"א קלאזנר, בקרימזא היה מוהר"י איגר ומה"ר תחליפא, בנירענבערק היה מו"ה ישראל ומה"ר קופילמן, במגנצא היה מהר"ז רונקיל (ראה להלן הערה 26) ומהו"ר טודרוס ז"ל ואני למדתי בישיבה של מוה"ר זלמן רונקיל (טרם נכנס בישיבת הרב אב"ד מהר"ל)... ולי התיר מוהר"י מולין ז"ל להושיב ישיבה לבד בנירענבערק אף על פי שהיה מהר"ז כ"ץ ז"ל לשם כמה ימים ושנים קודם שבאתי לשם", המכתב הזה ערך לק"ק רעגענסבורק אדות דברי ריבות בין תלמידו ר' ישראל ברונא ובין הרב ר' אנשיל, שזה האחרון התאונן שר"י ברונא משיג גבולו, בעת שגם ר' אנשיל לא נבחר לרב "וכיון שהקהל לא ביררו להם לא את רבי אנשיל ולא את ר' ישראל ברונא, ותרוניהו המה כמו בעלי בתים אין לאחד מהם שום חזקה על חבריו, ומה בכך שרבי אנשיל היה ברעגענסבורק קודם ביאתו של מהו"י ישראל בזה לא יפה חזקתו, כיון שהקהל לא קיבלו אותו עליהם לא לראש ולא לקצין הרי הוא כאחד מן הבעלי בתים שדר בעיר".

זכרו, ואחרי כן מהקהל קדישא ובראשם מוריננו הר"ר זלמן רונקיל" (ראה לעיל הערה 23 ולהלן הערה 26).

מענינת היא דרשתו של מהרי"ל, כי ממנה אנו מכירים מעמדם המוסרי בנוגע לתורה, שמירת המצוות וצדקה, של קהלות על נהר ריינוס בימיו. המוכיח והמדקדק במצוות מהרי"ל לא מצא עון בקרב עדתו על דברים שבין אדם למקום, כי כאשר עמד על הבימה טרם יום הנורא לעורר את בני עדתו לשוב אל ה', הוכיחם רק על עבירות שבין אדם לחברו, ומצא לנחויץ אז לעוררם לפני יום הדין (א) על לשון הרע, (ב) על אבק גזילה, (ג) על חנופה, (ד) על ליצנות. הא לך דרשה שלמה שדרש מהרי"ל בשבת לפני ראש השנה. בפרשת נצבים: והיה כי יבאו עליך כל הדברים האלה... ושב ה' אלקיך את שבותך ורחמך ושב וקבצך מכל העמים... הבטחה הזאת טרם נתקיימה, והזהיר התורה פה על התשובה, וכל הפסוקים שם עד כי קרוב הדבר מאד בפיו ובלבבך לעשותו... כונה על התשובה, לכן כתב שם "המצוה הזאת", ובשאר מקומות תמצא "המצוה הזו", כי פה הכונה על המצוה המבוארת דהיינו תשובה קרוב בפיו, רצה לאמר בוידוי פה על העבירות, ובלבבך, רצה לאמר תשובה בלב, והיא עיקר התשובה, על כן יזהר האדם (א) בלשון הרע, שלא לספר, הלא עבירה גדולה היא כראשי עבירות, ויש בה לאו ועשה דכתיב השמר בנגע צרעת, רצה לאמר השמר מלשון הרע המביא לידי צרעת. (ב) יזהר האדם שלא לגזול אפילו אבק גזל שנראה בעיניו שאין בו גזילה, על דרך בעלי בתים שגובין מסים, ועולים ביניהם שאומר אחד: חברי יתן יותר ממני, ולא נראה בעיניו דגזל הוא. (ג) חנופה, יזהר כל אדם שלא להחניף לחברו לאמר לו: אדם יפה אתה במעשים ובלימוד ובתואר. (ד) ליצנות, יזהר מאד שלא להתלוצץ לומר אעשה ליצנות בפני הבריות למען יאמרו עלי שאדם נחמד אני וארבה בתחבולות (כוונתו: מילתא דבדיחותא) בפניהם וייחכו שקורין לאכין, הלא עבירה גדולה היא, דכל המתלוצץ תחלתו יסורים וסופו כלימה ויורש גיהנם. ואם ח"ו באים על אדם יסורים, יקבלם באהבה, ואל יבעט בהם לומר מפני מה עני ואביון אני ובאין יסורין עלי יותר מן כמה בריות אל יאמר כך, רק יאמר צדיק הוא ה' כי פיהו מריתי.

ויעמד כל אדם בפרץ נגד יצרו הרע "משל למלך דאית ליה אויבים ומתיירא המלך לפניהם, והולך ובדק את מבצריו ומחזיק בדקו כל היכא שיוכל האויב לבא שם אליו, ויאמר המלך שמא בכאן יעלה בהחבא, ונבנו כאן בריחים ומגדל להנצל, כן יצר הרע, הוא האויב, והאורב, וצר על האדם יומם ולילה, ומסיתו לדבר עבירה להלכד במצודתו, כי לכך הוא נוצר. ומוכרח הוא לעשותו ואומן הוא בכך, לכן יזדרז האדם לעמוד בפרץ נגדו ויהא חופש וחוקר בדעתו לדעת היאך שהיצר מסית, ויעמוד בפרץ, ויבנה בריחים ומגדלים בדעתו שלא ילכדו במצדתו, ואז גם היצר הרע יעזבו כשיראה שפונה עורף אליו, ובנה מגדלים לעמוד נגדו ולהלחם עמו". (ספר מהרי"ל הלכות עשרת ימי התשובה). עדות המה הדברים הללו על תכונת נפשו הזכה ועל אמונתו הטהורה, ועל רצונו העז לטהר את עמו אפילו משימצי דשימצי.

מהרי"ל זכה לשם עולם גם על ידי נגוני התפלות והפיוטים שתיקן ונתקבלו בכל תפוצות ישראל כמסורה עתיקה וקדושה, גם בנוסח התפלה עשה גדולות, ה' ברכו בקול נעים, והיה כל ימיו ש"ץ, והנחיל אחריו נגונים שונים על התפלות של ימי נוראים, גם נגוני הקריאה בראש השנה ויום כפורים ממנו הוא ⁽²⁴⁾.

תכונת נפשו אנו רואים גם מתשובותיו אשר השיב; בענוה והכנעה הוא כותב לכל שואל, אם כי ראה שמכל קצוי הארץ היו פונים אליו, עם כל זאת לא האמין בעצמו, ניסה בכל כחו להשתמט מבלי להשיב ⁽²⁵⁾ לשואליו.

(24) „וסיפר לנו מעשה בעצמו שהיה ש"ץ פעם אחת בקהלת רגנסבורג בימים הנוראים והיה מגנן כל התפלה כמנהג מדינת אושטרייך כי כן המנהג שם, והוקשה בעיניו שהיה אומר הפטרה בניגון בני רינוס, ואמר שבאותה פעם היה הוא אומר הסליחה „אני אני המדבר“ אשר יסד רבינו אפרים לתפלת מוסף. וסבר שמצוה לאמר לכבוד רבינו אפרים המחבר אשר מנוחתו כבוד שם, ואמרו המנהיגים אליו שאין מנהגם לאמר אותה הסליחה ולא שמע אליהם מטעם דלעיל. לימים מתה בת הרב ביום כפור והצדיק עליו הרב את הדין שלקתה בתו על מה ששינה מנהג המקום“ (מהרי"ל הלכות יום כפורים, עיין בספר חסידים קי"ד; המשנה מנהג ראשונים כמו פיוטים קרוב"ץ וכו' עובר משום לא תשיג גבול עולם). „אמר מהרי"ל שבאותה פעם (כשהיה חזן ברגנסבורג) היו מכבדין אותו והיו מביאים לו מחזורים נאים להתפלל בהם ולא רצה להתפלל בצבור, כי אם מתוך מחזור וסדורים המיוחדים לצבור, גם אם זקנים הם ושחורים ומוטעים, ואמר שכך כתוב ברוקח שאין להתפלל רק בסידורים של צבור משום דמסתמא לשם מצוה נכתבים, ושמא שאר סדורים לא נתכוין הסופר לשם מצוה כי אם להתפאר חס ושלום שמא לא יתקבל התפלה מתוכם, ואמר מהרי"ל דשגגה היא ביד המגיהים את הספרים של הצבור, שמא המסדר היה גדול יותר מהמגיה“ (הלכות יום כפור, והובא ברמ"א סוף סימן נ"ג באו"ח). „מהרי"ל היה רגיל להיות ש"ץ בכל שנה בראש השנה („ש"ץ הראשון“: אולי כוונתו שהתפלל שחרית או ביום ראשון בראש השנה) ויום כפורים כל היום, והיה מעמיד חשובים אחד מימינו ואחד משמאלו בראש השנה ויום כפור, וכן היה רגיל להיות ש"ץ ליל ט' באב והושענא רבה“ (מהרי"ל ראש השנה) ולפעמים גם תפלת גשם לבקשת הקהל (שם). „מהר"י סג"ל היה מגנן הקריאה דשחרית ודמנחה (ביום כפור) כלמדות הנערים שקורין שטובען טרופא“ (יום כפור. הכוונה נגון הבית או החדר כן קראו הנערים את כתבי הקודש לפני רבם. אסף, תולדות החנוך ח"א דף 29). מהרי"ל התפלל לפני העמוד עד שנתו האחרונה „ואני המחבר שמעתי מפיו הטהור בעסקי לפניו במסכת יומא, והיא היתה שנת קפ"ו (טעות סופר וצריך להיות קפ"ז) לפרט השנה שנתבקש לישיבה של מעלה, ואמר אם יחייהו ה' עוד להתפלל ימי הנוראים אז היה רוצה לשנות הרבה מלות בתפלת ר"ה ויוה"כ ממה שרגיל עד עתה (סוף הלכות ראש השנה). לאחר סיום „האוחז“ היה מהרי"ל שוחה ביותר, והזכיר מה שהזכיר, ושמעתי מעיד על ה' זלמן שטן שביקש ממהרי"ל למסור לו הזכרה זו כדי שיוכל לכזיז גם כן בהיותו ש"ץ ולא רצה לגלות לו“ (ראש השנה) „מהרי"ל הזהיר את השצי"ם שלא יהי' ניעור ליל יום כפור ואמר שקבלה בידו וכן הרגיש בעצמו כשאדם ניעור כל הלילה בלי שום שינה אז מזה געכר ונתעמם קולו יותר מכל דבר שבעולם. על כן מי שהוא ש"ץ יזהיר מלהקיץ כל הלילה“ (יום כפור) והגם שהיה ש"ץ היה לפעמים גם כן בעל תוקע (הלכות שופר). (25) בקונטרס „דברים נחמדים“ (הוסיאטין תרס"ב) דף ט"ו השיב מהרי"ל להרב ר' מיכל מידבורק „ומי אנכי בא עד הלום להורות באתריה, אם שרים עצרו מילין מה יעשו אומללים יתוש כמוני, אך אני פי מלך שמור“.

ואפילו בעירו שהיה רב וראש המדברים, קרה, שהשיב, שישאלו את הרב ר' זלמן רונקיל²⁶).

בעודו צעיר לימים, כבר היה מפורסם לגאון הדור, ובאיזה תשובות, יתארהו השואל "קנקן חדש מלא ישן"²⁷ י נ י ק ו ח כ י ם, נראה מזה שדפקו על פתחו בעוד היה צעיר לימים מאד, ורבותיו עוד היו בחיים, עם כל זאת פזרו לו תהלות ותוארים מכל אפסים. הרב ר' אליעזר בן הרב מהר"נ כותב "כתר תורה וכתר שם טוב על גביהן רישא דדהבא וגברא רבה... הנה בעל נחמות ינחם למר על שנפל מכבודו בת גילו ז"ל אשת חיל תפארת בעלה... וגודר פרצות ישראל יגדר פרצה", ומהר"ל השיבו "משדד עמקים, שואל בין הפרקים אהובי מו"ה אליעזר... בימי חורפי בהיותי בארץ הדמים (ארץ אוסטריא) שמעתי שמהר"א ז"ל (אולי כוונתו על הגר"א קלאזנר) עשה מעשה לחלוץ מן הסומא"²⁸, ושמעתי באותה פעם שמהר"ם סג"ל הוקשה מאד בעיניו שעשה מעשה בלתי שאילת חכמי הדור, ואפילו יש מרבותינו התרעם

(26) תשובת מהר"ל י"ז "ופה שאלני נער המפטיר בראש חדש אב שחל בשבת, איזה הפטרה יאמר, ואמרתי לו לילך לשאול את ר' זלמן והורה: השמים כסאי, וברוך חזן אבי הנער אמר אלי שלא רוצה להשגיח עליו ואמר לבנו שיפטיר מפטיר "שמעו", ושתקתי כי התושבים גם הם העידו שלא שמעו מעולם אלא הפטרת שמעו, וכדומה שהאמת אתם מכח ספר האגודה, אכן במקום שתופסים מנהגי מהר"ם בגליל העליון ראוי שתאמר במקום שיפול העץ שם יהי פירותיו אם לא שיש להם מנהג מקובל מאבותיהם".

הרב ר' זלמן רונקיל היה אחד מגדולי מגנצא הרביץ תורה שם (ראה לעיל הערה 23) ומהר"ל לקח ממנו רשות טרם שדרש, היה קשיש ממהר"ל, ומהר"ל הזכירו בתשובותיו (צ"ט רי"ג) ונראה משם כי נפטר בחיי מהר"ל, ובתשובה צ"א שנשאל מהר"ל שמלחו הטבחים בשר שלא נקרו ממנו החלב, עם שאר בשר, ואסרו הבשר, שהחתיכה עם החלב נעשה חתיכה דאיסורא ונאסרו גם כן שאר החתיכות כי לא היה ס' נגד הבשר שלא ניקר, ושכן הורה מו"ה שלום ז"ל (רבו) ושמע שכן הורה ר' זלמן לאיסור. ובתשובה ר"ל כתב עליו "ואמינא שכבר הורה זקן", ונזכר גם כן במהר"ל הלכות שבת לענין טבילה בליל שבת (עיין פרק שלישי בערכו). מהר"ל כיבדו בכל עת. ר' זלמן חיבר כמה ספרים באגדה (ראה אור החיים למיכל אות 822) ונקרא בפי הגאון מהר"י ווייל תשובה קמ"ו "גדול הדור", ועיין בשו"ת מהר"ם מינץ תשובה מ"ט שהתפאר שיש בידו תשובה מהרב ר' זלמן רונקיל. (27) תשובת מהר"ל רכ"א, מהרב ר' יצחק, וכותב השואל "הנה רחוק ממני משיב נפשי ידידי ואלופי מו"ה זלמן (אולי קיבל תורה מהרב ר' זלמן רונקיל הנ"ל) ואני יושב בארץ הנגב מקום ציה וערבה מפלפול התלמידים וספקות מתחדשות ומתרגשות לבא עלי. בכל זמן... אם לא זכיתי בפה אלמוד בכתב", ומהר"ל השיב לו "מה אשוב לאדוני אשר תהה בקנקני ולא אוכל לעבור פי המורה, פן אהיה נקרא נ ע ר מורה". ובתשובה ע"ט להדיינים הר"ר שמריה והר"ר שלמה "מה זה הנחתם מים נוזלים קרים לשתות מי המרים... ה ל א ע מ כ ם ר ב ו ת י ש י ח י י אשר בארצכם אשר קטנם עבה ממתני... והיה לכם למדרש סמוכים במה שידעו תוכן הענין ולא תהא שמועה גדולה מראיה, ואידעי לכם למיזל ל א ת ר א ד ר ב ו ו ת א ה י ש י ש י ם ש ב ד ו ר, כי מי אנכי ומה חיי לעלות למעונות אריות להררי נמרים".

(28) המהר"ל השיב שם "דמעשים בכל יום שצריכים לפשר עם היבם, ואף כי הקהלות תקנו שלא לעגן, מכל מקום תקנו לפשר עמו" ועיין בשו"ע אבן העזר קס"ט סעיף מ"ז שהמחבר מתיר לכתחלה אם אין אח אלא הסומא, ובדיעבד אם חלץ אפילו כשיש אחים.

קצת שהשיבו על ככה כי אמר שענין זה יביאון אל רבותינו זקני הדור שידעו קבלת ומנהגים מפי רבותינו הגדולים... ומי אנכי יתמי דיתמי לבא בעקבי הגדולים אשר צפרניהם טובה מכרסיי (תשובה קפ"א). בתשובה קע"ה הוא כותב „רוח אפינו משיח ה' אשר בגוים נחיו בצלו, נחשנו ויברכני ה' בגללו נשיא ישראל ריש גלותא... יאריך ימים על ממלכתו הוא ובניו בקרב ישראל", ומהרי"ל השיבו: עד אן המכשלה הזאת תחת ירך שבאת לסוך שמן בפך ריקם, אביך הישיש ומלא דבר עמך, ומי יבא אל שערי המלך, אכן ידעתי מדתך לתהות בקנקנים אחרים וישן שאפילו חדש אין בו". עוד כתב: אחרי שובי נחמתי, כי ברוב דברים טעיתי, אך פי המלך שמרתי, הכרתי והפלתי, להשיב כאשר צויתי (רכ"ט). „מי אנכי בא עד הלום, טרוד בכפלי כפלים ומלא צרה ויגון מחמת חסידי קדושי עליון דאבדין ולא משתכחין" (ע"א). עוד כתב „מה טרחתם למרחקים, הלא סמוכים לכם רבותי ואלופי אשר קטנם עבה ממתני, ומכל מקום אחרי אשר כתבתם שקבלוני עליהם בעלי דינים אשיבכם כפי לבבי" (תשובה ע"ה ע"ו). „מאור עינינו, כתר ראשנו, הארז בלבנון מושכל ומקובל" (קפ"ח). „כי מפיד תצא תורה לכל ישראל" (קמ"ח).

לבן אחיו מו"ה יעקב כותב „מה זה פרקת עול מעל צוארך לתלות קולר בצוואר אחרים, וסילקת עצמך מדיני דיתמא, ועובדא הוי בעירך ואתה אביהם של יתומים וידעת תוכן הענין להעמיד כל איש על חזקתו, ולא תהי' שמועה גדולה מראיה, ואין סנהדרין שומעים מפי המתורגמן אין בזה כי אם רבות הענוה, ועתה נכסף נכספת להרחיק מעונש הדין ותרעומת בעלי דינים הוה ליה למר למיזל קמי רברבא המופלגים ורגילי בדיני ממונות, והוי צייתי בית דין טפי, והנחת כל ארזי הלבנון ואזלת אל הקיר הדיוט כמוני היום, מלא צרות ודאגות ואבלות, שמעתא בעי צלותא, ואין השכינה שורה וכו' ואי לאו דקשה עלי ריחוק הדרך, וגם דאין מסרבין לגדול כמותך השיבותי שלוחך ריקם" (תשובה ל"ז).

לגאון הדור בעל תרומת הדשן, שגם הוא פנה אליו בדבר ה' וכותב אליו „תאב ללחוך עפר מבין רגליו", השיבו (קצ"ט) „ברוך ה' אשר נתן מנוחה לעבדו הותיק הר"ר ישראל, שמחתני בהודיעך אותי ממעמדך הטוב, וטבא ליהו".

כן מצינו בין השואלים את מהרי"ל, שתי נשים, שואלת בדבר ה', ומהרי"ל השיב להן „מנשים באהל תברך אנתתא היקרה מרת לאה... מה זה העתרת עלי דבריך ומדינא לא היה לי להשיב ליכי כי אם לדיינים אלא עגמה נפשי לך ומשום כבוד אביך אשר הוא צורבא מדרבנן אעבור על מדתי", והאריך שם בביאור שאלתה וסיים מה שהארכת וטרחת בחינם יגעת ולא מצאת (תשובת מהרי"ל ע').

כן נשאל מאשה אשת ר' אלחנן כ"ץ „שנדרה לילך לקברות רעגנשפורג

ופלא שלא הביאו דברי המהרי"ל בזה, ובפרט על הרמ"א, יש לתמוה, דבאמת רובם ככולם התירו לכתחלה לחלוץ כשאין אחר.

ועכבה ימים רבים ואירע לה מעשה שהיתה צריכה ללכת שם אם יצאה ידי נדרה בהליכה זו" (תשובה קי"ח דפוס סלאפקאוויטץ) "וזגתך שאלה אותי והשבתי לה דדי לה בהליכה זו הואיל ומקיימת נדרה שהלכה על קברי צדיקים מאי איכפת לן אם עשתה גם כן שליחות אחר אגב".

מענינת היא מכתבו הנכבד של מהרי"ל שנדפס בקרית ספר כרך עשרים דף 41, מכתב יד שמצא המוציא לאור בהמוזיאון הבריטי, בו יתגלה לפנינו מעמד ומצב התורה בזמנו, ואם כי הקדיש כל ימיו להורות את העם חקים ומשפטים, עם כל זאת לא הסכים עם השואל שעלה בדעתו לחבר בלשון אשכנז ספר בדיני נדה בשביל עמי הארץ ונשים, והשתדל בכל כחו להניאו מזה, כי פחד שההפסד יהיה גדול מהשכר, ואעתיק פה קטעים ממכתבו²⁹). "נפלאתי עליך עד מאד דסליק אדעתיה לחבר בלשון אשכנז את אשר יעדת, ועל הראשונים אנו מצטערים, שכל בעל הבית שיודע לקרות פירוש רש"י בחומש או במהזור... ויש שמעולם לא שמש ת"ה, כל אלה חברו אל עמק השוטים ומסתכלים בדברי רבותינו המחברים כגון שערי דורא וסמ"ק וטורים ומורין הלכה למעשה מתוך חיבוריהם... ואינם יודעים הטעמים, ולפי הטעמים משתנים הדין וההוראה... כי לא רבים יחכמו, וסבורים להתחכם ועדיין לא גפתחו עיניהם, ואני שמעתי באזני מפי אחד המפלפלים שהיה מלעז על לימוד הפלפול, ועל התלמוד ואמר, מתוך חיבור משנה תורה על הרמב"ם יפסוק כל הספיקות שבעולם, ובילדותו שנה מעט, ואפילו הכי לא היה לו לב לידע כמה תיקו יש בתלמוד וכמה ספיקות יש באותו חיבור בעצמו, ובפלוגתו ומה שנתחדשו ספיקות ופלוגתות מאז שנתפשט אותו חיבור... ואפילו הכי היה מתריס כנגדי וכנגד טוביני חברי רבנן סמיכי, ועם כל זאת אתה בא להוסיף ולגלגל עלינו חדשים ולפזר במקום המפוזרים לעם הארץ ולנשים ופוחזים ולתת להם יד ושם ללמוד ולהורות מתוך חיבורך האשכנזי עניני נדות וכתמים הדייקו בה רבנן קמאי ובתראי והיו כמים שאין להם סוף, חלילה וחלילה הנשמע כזאת מימות אבותיך ואבות אבותיך... חכם אחד היה וחיבר הלכות שחיטה במליצת השיר וחרזו בלשון אשכנז ובביאור מאד ובכוונה טובה עשה יען כי ראה כי יש כמה עמי הארץ שיש בישובים שאין יכולים להשיג ולהבין מלב על בוריים אפילו הלכות שחיטה מתוך חבור לשון הקודש ואפילו צריך לידעם תמיד ולהתרגל בהם תמיד בעל פה ולזכור אותם תמיד ולמרמי אנפשיה בשעת שחיטה, וכל זה חמור עליהם מחבורי השחיטות ולחזור תמיד, על כן יסד להם בלשון אשכנזי, ואפילו הכי לא נתפשט, אלא כולם צריכים לידע הלכות שחיטה שיסדו להם מחברים... ואותם של אשכנז מבוארים היטב,

29) המכתב הזה העתיק הרב החכם אסף בהמוזיאון הבריטי בלונדון, ולפי דבריו מהרי"ל כתבו, ואם כי קשה בעיני להסכים עמו, כי כל המעיין בשו"ת מהרי"ל יוכח מיד, כי לא מעט אחד יצאו המכתבים במהרי"ל והמכתב הזה, גם קשה לי להאמין כי כבר לפני שש מאות שנה חיבר אחד ספר על שחיטות בלשון אשכנז, הלא לא נזכר בשום מקום, (ומה שאינו מזכיר את הלכות שחיטות של מהר"י ווייל, הלא מהר"י ווייל היה תלמיד מהרי"ל). עם כל זאת הבאתי קטעים מהמכתב הזה, לפי שיש בו חומר ולבנים לקורות הרבנות.

ואפילו הכי לא נהגו רבותינו להקביל השוחטים על פיהם, ואף כי פסול שחיטה דאורייתא, קל וחומר בן בנו של קל וחומר להלכות נדה בדורנו השפל והפרוץ בעונותינו הרבים מהטעמים דלעיל, לא יזכר לא יפקד ולא יעלה על לב לעולם אך הנח להם לישראל, ואם אינן נביאות בנות נביאות הן ומנעוריהן בקיאתן הן על פי אמותיהם והורתם".

כה היה המהרי"ל התל תלפיות שהכל פנו אליו, ועמד לנס בתורתו, זכה וזיכה את הרבים.

*

את גודל יקר ערכו, אשר אין דומה לו לא בזמננו ולא בדורות שעברו, ראינו שהרחיק את עצמו כמטחוי קשת מכסף, אין לכחד שרבים חללים הפילה אהבת ותאות ממון, ודבר זה גרמה ירידת כבוד התורה ולומדיה, וחילול שם שמים כאשר התאונן תלמידו המובהק הגאון ר' יעקב ווייל בשו"ת שלו סימן קס"ג, ואלה דבריו "תסמר שערות ראשי, ובשרי אחזה פלצות על שוד ושבר וחמס וחילול השם המתנהג ומתגלגל עתה במדינה, והמכשלה יוצאת מתחת ידי תופשי התורה, דהיינו עצמם, מקצת רבנים שזכו לשם, הם מחשבים עצמם כתלמיד חכם, והעלו על רוחם שיש להם דין תלמיד חכם דמצי למיעבד דינא לנפשיה... ובאים בעקיפים ומחפשים תואנה ועלילות להתגולל ולהתנפל על בעלי כיסים לצודם במכמרתם ולהפשיט עורם מעל בשרם ונמצא שם שמים מתחלל באומרם המון עם וכי זו תורה וזו שכרה⁽³⁰⁾ ואני קנא קנאתי על כבוד התורה ולומדיה ולהעמיד העולם על הדין... מקובלני ממורי הר"י מולין שבזמן הזה לא דיינין לקנוס ליטרא של זהב את מי שמזלזל צורבא מדרבנן... ועוד נראה לי שבעונותינו הרבים נתמעטו הלבבות והרבה רבנים דאפילו צורתא דשמעתא לא ידעו ואין בידם לא לחם ולא שלמה ביתם ריקם מכל טוב. יש מהם המתיהרים להשתרר ולהשתמש בכתר הרבנות, וכוונתם בשביל כבוד עצמם כדי שישבו בראש וילכו בראש ויש מהם שכוונתם להרבות ממון, ויש מהם שאינם מדקדקים במעשיהם, וסני שומענייהו ועליהם מתחלל שם שמים". ושם בתשובה קמ"ו "ועתה בזמן הזה בעוה"ר נתקלקלו הדורות ונתמעטו הלבבות ונתעוותו הדיינים, לא אשכחן שום למדן בעולם שהוא מומחה לרבים שהוא ראוי לכך שיהא נקרא מומחה לרבים, ומזה הטעם כתב רבינו מוהר"י מולין ז"ל שבזמן הזה אין דנין דין ת"ח על שום למדן... המבזה ת"ח לקנוס אותו ליטרא זהב... ואף על פי שמקצתם היו גדולי הדור כגון מו"ה זלמן רונקיל (עיין לעיל הערה 26) מוהר"י מולין ז"ל⁽³¹⁾".

(30) כדברים האלה מתאונן גם הרב ר' שמחה פריידעמאן בספרו "השמות" (על גיטין וויניציאה זי"ת) בכתבו "כל אחד מחזיק עצמו לחצי רבן וכל הרוצה ליטל את השם נוטל וקופץ בראש לדין ולהורות בין דם לדם ובין דין לדין ואפילו בדיני גטין וקדושין... אם מפני התאווה תאוה חמור ונתפשט המנהג ליטל ממון בין מגטין ובין מחליצות..."

(31) עיין בשו"ת מהרי"ק שורש קס"ג שהביא דברי מהר"י ווייל וסיים שם "ורב אחד מתלמידי הרב החסיד מוהר"י מולין ז"ל יסדה".

מהרי"ל היה הראשון בזמנו שרצה להחזיר כבוד הרבנות ליושנה, על כן הראה גודל רוחו שלא לקח מקופת הקהל אף פרוטה אחת, ולא היה גהנה מנכסי אשתו בחייה פרוטה... ו מ ח י ת ה ר ב ל ג ו פ ו , ה ר ו ב , ה י ה ש כ ר ש ד כ נ ו ת , שהיה כותב ושולח מכתב ידו בכל המדינה לזווג בתולות ונערים כי כל הארץ היו מקשיבים לקולו ונתקיים בו התפארתו של איוב לי שמעו ויחלו וידמו למו עצתי" (ספר מהרי"ל הלכות חנוכה).

גם לא לקח אף פרוטה מסדור גטין כפי עדותו של תלמידו בספר הנ"ל, "ושמש העיר היה שכרו חצי זהב ריינוס לטרח לקרא הבעל ושני העדים בכל פעם שהיה צורך, ושכר הסופר היה אחד זהב ריינוס, ולכל עד רביעית זהב בכל פעם שחתם, וזה אמנם מימי לא ראיתי ולא שמעתי על מהרי"ל שנטל אף פרוטה אחת מן הנתינה" ⁽²²⁾. ועל ידי המדה היקרה הזאת זכה שנתכבד על כל בני הדור ההוא.

עם כל זאת היה מצבו הכלכלי טוב, כפי עדות תלמידו היה דר ברחבה, "עשר מזוזות היתה בביתו (היינו שהיה לו עשרה חדרים) מלבד חדרי בחורים וחדר משכבו וחדר בית החורף וחדר המרתף" ⁽²³⁾ (מהרי"ל הלכות מזוזה).

קרוב לארבעים שנה עבד מהרי"ל עבודה פוריה במאינץ, למד ולימד, אגד את כל הכחות הנפזרות, ובימיו עדתו כפורחת עלתה נצה, בתורה ובמדות, קרני אור שלה האירה עוד הפעם לכל ערי גליל ריינוס, וממאינץ יצאה תורה לכל ערי אשכנז, בסוף ימיו ⁽²⁴⁾ נעתר לבקשת קהלת ווירמייזא, אשר גם היא חפצה לחדש נעוריה כימי קדם, ולהשיב כבודה אשר ירדה פלאים, וכה קבל את משמרת הרבנות בוירמייזא, אשר עוד טרם הלך שמה, ידעו להוקיר גדלו ויתארהו בשם "ריש גלותא" (שו"ת מהרי"ל קע"ב), וגם שם הקדיש סוף ימיו לתורת ה' ולטובת קהלתו.

*

(32) ראה בספר "השמות" הנ"ל, "וברבני אשכנז ראיתי שערוריה בדבר הזה שלא יבוש הרב הנסמך ראש ישיבה ליטל עשרה זהובים כדי להיות חצי שעה על כתיבת ונתינת הגט, והעדים, עדים חותמים על גט ב' זהובים או זהב לכל הפחות, ואין זה הרב בעיני אלא גולן וחושש אני שהגט פסול".

(33) אבל על חתונת בתו רבו העם שבאו לראות בשמחתו, ולא היה מקום לכל האורחים בביתו, "מהרי"ל עשה חתונת בתו בבית אחד שלא היו בתוכו דיורין ולא היה שם מזוזה והיה קובע שם אחת קודם הגשואין" (מהרי"ל הלכות מזוזה).

(34) לא עלתה בידי לברר באיזה שנה נתקבל לק"ק ווירמייזא, ברור הדבר כי בשנת קפ"ג עוד היה במאינץ, כי בנוסח הרשאה שיצאה מתחת יד מהרי"ל תמצא "שנת קפ"ג למנין שאנו מנין כאן במדינת מגנצא", אבל יש ידיים מוכיחות שגם אשתו שנפטרה בשנת קפ"ו, נקברה במאינץ לפי שבספר מהרי"ל יספר תלמידו המחבר, כי המהרי"ל צוה לתקן הארון כפי רצונו על בית הקברות, אכן בוירמייזא נהגו (כפי עדותו של המחבר הנ"ל) "מנהגם לתקן הארון בעיר ומכניסין שם המת בארון ומוציאין כך עם הארון כאשר ראיתי נוהג בק"ק ווירמייזא", וממילא נתקבל לוירמייזא אחרי פטירת אשתו, ולא היה שם רק שנה או קצת יותר.

פרק שני

בני ישראל בקרב ערתם פנימה, שבתים וימים טובים,
שמחות, אבלות, פריצות פרנסים בתי כנסיות, צרות
ישראל.

בהגיטו החשכה עם טלאים צהובים על בגדיהם מצאו היהודים בימי
הבינים שעשועים לנפשם בקרב משפחתם, ובפרט בבית הכנסת ראו אור גדול
מכבוד ה' אשר הופיע עליהם, חלקם בחיים היו התורה והתפלה, העדה, והמשפחה,
שם התענגו, ונפשם תשבע נעימות נצח לכל צרותיהם ומכאוביהם מחוצה להן.
הכלימות והבזיונות שסבלו כל ימי השבוע החרופים והגדופים מכל
עובר ושב ששמעו ולא הרהבו להשיב, נשכחו פתאום כששבו לביתם, ובני
ביתם קבלום בזרועות פתוחות, אז רוח חדש בא בקרבם והרגישו בנפשם כי המה
בני מלכים שנשבו, כל בני הישוב היתה כמשפחה אחת גדולה, קשורים זה לזה
בלב ונפש כבני אב אחד, בשמחת יחיד שמחו כל העיר, וכולם היו אחים
לצרה ביום צרה, הבית המדרש והשבת היו החוטים אשר הקיפו את כל בני
הקהלה ועשו אותם כחטיבה אחת וכגוף אחד, ואפילו בני הנכרים כאשר אך
דרכו רגלם בליל שבת או ביום השבת בחומת הגיטא וראו את שכניהם בחוגי
משפחתם הודו כי אל גן העדן התחתון הלכו, הבינו כי המה היותר מאושרים
על הארץ וכי הם ישבעו מהטוב אשר צפן ה' ליראיו.

בני מגנצא וווירמייזא עלו על כל קהלות במדינת אשכנז בתורה
וביראה⁽¹⁾, אם כי גם הם רובם ככולם היו רוכלים המחזירים כל ימי השבוע
על כפרי הסביבה לסחור בבגדים ובחפצים ישנים, אכן בערב שבת חשו עם
צרותיהם על שכמם, באו כיונים על ארובותיהם, איש איש אל ביתו ומשפחתו
ליום השבת, יום המנוחה הבא עליהם לטובה, ובטרם קשקש השמש על החלונות
והדלתות לאמר להם כי שבת בא יבא, כבר יצאו מבתיים הקטנים והגדולים
כולם רחוצים ולבושי מכלול, ופניהם מועדות אל בית הכנסת.

וכדי ליתן היכולת גם לאלה שאך לפני שעות שבו לביתם, להופיע בבית
הכנסת מגולח ומהודר, התיר מהרי"ל להם לרחוץ ולגלח סמוך למנחה למרות
שחז"ל אמרו "לא יושב אדם לפני הספר סמוך למנחה, ולא יכנס למרחץ סמוך
למנחה" (פרק ראשון דמסכת שבת), "אכן אנו רוחצין ומגלחין סמוך למנחה

---

(1) אפילו בנות מגנצא וווירמייזא היו המיוחסות בארץ אשכנז "אמר מהרי"ל מה
שנוהגין במדינת קלוגיא כתובת בתולה מאתים, ובמדינת מגנצא שש מאות היינו משום
דבני גליל העליון יותר מיוחסים מגליל התחתון" (מהרי"ל גשואים). מנהג היה בערי ריינוס
שכל מי שקנה טלית חדש קראו אותו לתורה לפרסם לכל שהוא זהיר ומחבב מצות (שו"ת
מהר"י ברונא ק"פ).

משום דסמכינן על מה שיש לנו שעה קבועה לתפלת מנחה בכל יום" (מהרי"ל ריש הלכות שבת). קרה לפעמים שאחד התאחר לבא לבית הכנסת, והחזן כבר אמר ברכו, אם טרם עבר זמן המנחה יתפלל מנחה בפני עצמו דעדיין לא קיבל שבת (שם במהרי"ל).

אחר התפלה התיצבו הבנים לפני אבותיהם וישחו ראשיהם לקבל ברכת הוריהם בבית הכנסת לפני ארון קודש מדי שבת בשבתו (חוץ משבת חזון כשחל תשעה באב ביום הראשון) ואבותיהם ברכום בברכת "ישימך אלהים כאפרים וכמנשה" ואחרי כן בירך הרב את כל בני עדתו ובפרט "את הנערים ואת קרוביו" (מהרי"ל הלכות שמחות), וכאשר עזבו את בית הכנסת, נוהג הרב לעמוד כל שבת לפני בית הכנסת ונתן שלום לנכרים, ושבת טוב לכולא ציבורא" (שם).

בבואו לביתו שר שירו שחבר, לאמר בליל שבת, ובניו אחריו אמרו אותו גם כשהיו רחוקים מבית אביהם⁽²⁾.

משרתי אל תלווני ברחמים, וברכוני במוצאכם בביתי,
נר דולק והוצע בחדר מטתי, והשלחן סדור, והחלפתי
שמלותי, לכבד בכל אלה ליום קדוש, ובאתי אל בית
אלהים להפיל תחנותי פני צור להניס אנחותי.

נשי עיר מגנצא הכינו בערב שבת סעודה הגונה⁽³⁾ על ליל שבת ושבת, בליל שבת אכלו "מוליא" "זכר למן שהיה מונח טל למעלה וטל למטה, הכי נמי בשר מונח בין שני דפי עיסה" (מהרי"ל הלכות שבת), ובכלל השאירו כל חלק יפה וטוב על סעודת שבת⁽⁴⁾. מהרי"ל לא הסכים להכריז בליל שבת בבית הכנסת להודיע אצל מי אפשר לקנות יין כשר על שבת⁽⁵⁾. מהרי"ל ציווה לבני קהלתו להאריך בשינת שחרית בשבת שהוא בכלל עונג שבת⁽⁶⁾, אחר התפלה בבוקר חשו להביא "הטומנין"⁽⁷⁾, וחגגו השבת בחוגי משפחתם בקדושה ובעוז.

(2) בספר לקט יושר לר' יוסף ב"ר משה תלמיד בעל תרומת הדשן חלק ראשון דף 50.
(3) מהרי"ל הלכות שבת; אם הכין אדם כראוי (או השני מלאכים שמלוים את האיש) המבורך מבורך והולך לו, וחברו יענה אמן בעל כרחו ואם להיפך יהפך (היינו שלא די ששלחנו מוצעת).

(4) העיד תלמיד מהרי"ל "ואני ראיתי שמהרי"ל בעצמו הניח קערה של בדיל על גבי טעלער והיו בו חתוכי עור של אווזא שקורין גריבען" לכבוד שבת (הלכות שבת).
(5) "אמר מהרי"ל מה שנוהגין בקהלות להכריז כשיוצאין מבית הכנסת ומודיע לעם שם האיש המוכר יין שידעו מי שרוצה לקנות לא יעשה כן בליל שבת דגראה כמקח וכממכר, אך יגיד שם האיש מבית לבית קודם שבת כשקורא (השמש) לבא לבית הכנסת" (הלכות שבת).

(6) כך קבלה בידו מרבו ר' יצחק (נורטהויזען ראה לעיל ריש פרק ראשון) "שהראה לו סמך זה מעבודת כהנים דביום השבת לא היו משכימין להקריב תמיד השחר כבשאר ימים כדי שלא ליבטל שינת שחרית דהיא עונג שבת, ובסדר פינחס לא כתיב גבי שבת עולת הבוקר, והיינו משום דבשבת לא השכימו כל כך" (מהרי"ל שבת).

(7) כך נקרא בספר מהרי"ל "הטמנת חמין".

אחרי שינת הצהרים, האבות הלכו אל בית הכנסת לשמוע תורה, הנשים ישבו לקרות החומש, והנערים והנערות התגנבו מהבית לשחק באגוזים, אמר מהרי"ל מה ששחקין נערים ונערות בשבת לגלגל אגוזים⁸ מן הדף והנוגע את שלו בגילגולה אחת את של חברו הרוויח כולם באמת נכון לאסור בשבת דיש לגזור שיבא למשוה גומא המעכבת גלגול האגוז אך מי ימחה? (סוף סוף לא יכול להחליט בנפשו לאסור עליהם שחקו זה, כי הלא מתענגים לפי שיטתם בהשחקו) קורא אני עליהם מוטב יהי' שוגגים ואל יהי' מזידין" (מהרי"ל הלכות שבת).

גם תלמידי הישיבה שלמדו כל השבוע בהתמדה עזה טעמו טעם שמחה בשבת, בליל שבת התקבצו לשתות ולשמוח כמנהגם (מהרי"ל ברונא ק"צ) ובשבת התאספו בחצר בית הכנסת, ושחקו הבחורים שמכין זה את זה ולבד שלא יתכוונו" (מהרי"ל ווייל דף צ"ט), ומשם הלכו אל בית הרב לשמוע תורה ולחזור על למודם וישבו שם עד זמן מנחה, כה חגגו את יום המנוחה והקדושה. חזן קבוע היה בבית הכנסת⁹ אשר האריך בתפלתו ובנגינותיו, וכמעט בכל שבת אמרו יוצרות ופיוטים אשר חברו גדולי מגנצא ווירמייזא.

כמעט בכל שבת חגגו בני ישראל שם שמחות, או שמחת בר מצוה או חתן, כשהיה בר מצוה בבית הכנסת השתתפו כל בני ישראל בשמחתו. רגיל היה הנער להתפלל לפני העמוד, רק כשקרה שנעשה בר מצוה בשבת עצמו לא הסכים מהרי"ל שיתפלל גם ליל שבת תפלת ערבית כי "אף אם מוסיפין בערב שבת מחול על הקודש, הני מילי על קדושת היום מוסיפין, אבל לא שייך להוסיף על ימי הנער, ומאחר דאנו מתפללים בערב שבת מבעוד יום¹⁰ לא יהי' ש"ץ... והגם שנוהגין במדינת זקסן שהנערים נעשין ש"ץ חודש אחד טרם בר-מצוה אנן לא נהגינן כן" (מהרי"ל הלכות תפלה).

שמחת חתן התחילה בשבת לפני חתונתו, וגם אז שמחו כל בני הקהלה, ושמחה זו נקראת בספר מהרי"ל "שפינהולץ" (או פארשפיל בספר שו"ת ר"י מברונא ט"ו)¹¹. בליל שבת הלכו כל הקהל אל בית החתן, ואפילו אם קרה

(8) כה עשו גם ביום הכפורים ששחקו הנערים באגוזים משום עגמת נפש מן המנוחה ולמעלה גם אלה שהתענו (מהרי"ל הלכות יום הכפורים).

(9) במהרי"ל הלכות תפלה "בשבת שחרית היה נושא עמו ספר חיבור סורים לבית הכנסת כאשר היה רגיל בכל שבת ו ת" (הלכות שמחות) "והיה לומד בו כל זמן שמאריך הש"ץ בנגון או בשעת קדושה וקדיש, אמנם כשאמרו הצבור קרוב"ץ היה נוהר לומר גם כן עמהם" (הלכות תפלה).

(10) עיין ברמ"א או"ח נ"ג סעיף ט', אכן לא הביא הטעם מדוע לא הסכים מהרי"ל ונתן מקום לאחרונים לבאר דבריו, כי הלא כמעט מפורש במהרי"ל שבמקומות שמתפללים מעריב בלילה אין חשש.

(11) נקרא בשו"ת ר"י מברונא תשובה ט"ו פרושפיל, ובשערי אפרים על קריאת התורה שער ב' אות א' "חתן בשבת שקודם החתונה שמזמרים אותו", ולעיל בפרק ראשון הבאתי דברי שו"ת ר"י מברונא שגם חתונת בנו הגדול ר' יקותיאל מולין קרה בשבת שלפני ט' באב, ואז לא עשה שפינהולץ, עד שמצא בקובץ ששרי אירוסין בלא שמחה בשבוע ההוא,

בשבת חזון כעדותו של ספר מהרי"ל, "מהר"י סגל עשה שפינהולץ לבנו ה"ר שמעון בעודנו נער בשבת ו' אב, והיה האב לבש קטא של שבת לבד לכבוד בנו, והחתן היה לבוש בגדי שבת וכל הקהל הלכו אצלו ושמחו עמו אחר הסעודה¹² ביין¹³ ובפירות כמנהג בכל ליל שבת דקודם שבת הנשואין" (מהרי"ל הלכות תשעה באב).

כפי המנהג שנהגו בערי ריינוס חגגו כל החתונות בערב שבת¹⁴, ובשבת היה חג לכל בני העיר "בליל התפללו החברים של החתן בבית החתונה אצל הכלה והחתן, שבת שחרית כשסיימו פסוקי דזמרה הולכין חשובי העיר ומביאין החתן לבית הכנסת ומטרונו על ראשו ומושיבין אותו במזרחית צפונית מצד התיבה והולכין אבי החתן והכלה ובוררין לו שושבינין ומושיבין אותם אצל החתן" (מהרי"ל נשואין), ואומרים יוצר ופיוטים לכבוד החתן "ש"ץ אומר פיוט, יחדיו בשיר המעלות קודם ברכו, יוצר אייחד, אופן שביבי שלהבות, אמת ויציב של יום טוב, זולת, אמהות, אלקיכם בקדושת מוסף, "מרשות" לחתן ועולה החתן וכל שושביניו, ובסיום הקריאה יאמר ש"ץ ושושביניו, אתניה שבחיה שדי, פתח ידך אומר הש"ץ לבדו, והפסוקים מקרא ותרגום יה בשר. ואתה חתן, ומסיים אתה חרוזה וחזון החתן למקומו" (מהרי"ל הלכות נשואין).

כל המחותנים ושושביניו נקראו לתורה, וקראו לכל אחד ואחד שלשה פסוקים, לא פחתו משלשה מי שבירך'ת לחתן, קודם א) נדר במי שבירך הראשון שעוה למאור. ב) מפה לספר תורה. ג) צדקה ללימוד נערים או להשיא בתולות (הכנסת כלה בלשוננו) (שם במהרי"ל). החתן היה קורא "מפטיר חתן" והוא שוש תשיש, והפטרה זו קראו בכל שבת חוץ משבת ראש חודש או מחר חודש או שבת חנוכה וארבע פרשיות שאז קורא החתן אחרי שקרא ההפטרה דיומא (מהרי"ל הלכות הפטורת, שו"ת מהר"י וייל בסוף הספר, פסקים וכתבים לתרומת הדשן תשובה צ"ד). אחר התפלה הלכו כל הקהל אל בית החתן לשמוח עמו, ובחורף במוצאי שבת, ובקיץ בסעודה שלישית. "מהרי"ל היה אומר גם כן דוי הסר בסעודה שלישית, ובימות החורף דסועדים במוצאי שבת עם החתנים אומר כן גם שהשמחה במענינו ואשר ברא" (מהרי"ל נשואין).

אכן בהנוגע להכין מאכלים על שבת לכל האורחים, לא מצאו בימים ההם דרך ישרה "ואמר מהרי"ל דלא נראה בעיניו היתר גמור מה שנוהגין לנשואין לבשל בערב שבת בקדירות ומרחשת ושוהין כן על גבי האש והגוי

וממילא כל שכן שפינהולץ דליכא סעודה רק קליות ואגוזים, והוא לכבוד אבי החתן והכלה דשרי.

(12) בשו"ת מהר"י ברונא ט"ו בשם בן מהרי"ל לא נזכר יין רק קליות ואגוזים.

(13) עיין ברמב"ם אישות פרק עשירי הלכה י"ד ובמגיד משנה שם בשם הרמב"ן שהתמרמר מאד על המנהג לישא אשה בערב שבת מחשש חילול שבת על ידי עכו"ם, והלא גם המהרי"ל הרגיש בזה כמו שהבאתי דבריו להלן, אולי לא יכלו לחוג ביום אחר, כי כאמור אחרי השבת עזבו רוב הקהלה את מגוריהם למצוא מחיה, גם הקדימו מאד את החתונה ביום ו' באשמורת הבוקר. גם אפשר שלא ראו דברי הרמב"ן כי אז טרם נתפשטו ספרי גאוני ספרד באשכנז, ועיין או"ח סימן רמ"ט ובב"ח שם, ועיין להלן מנהגי נשואין.

מחממן כל הלילה לצורך סעודת שחרית דלית ביה צד היתר רק במה שמחזיק התבשיל בחום הראשון בלי הפסק, אבל רוב פעמים ישן הגוי ונתקרה התבשיל לגמרי, וכשניער חוזר ומדליק האור ונתבשל מחדש, ומה שהתיר ספר התרומה לעשות כן היה דוקא בשעת הדחק בימים קדמונים בהתאספו רוב עם לבא לנשואין ולא היה אפשר להטמין בתנור לצורך סעודה גדולה כי האי, אבל האידנא בעונותינו הרבים נתמעה טוהקה לוותוהי שובים, והיה נראה יותר להטמין בתנורים ככל השנה להשמר ממכשול, ואמר שיש חסידים ואנשי מעשה שרגילין להשמר מלאכול מן התבשילים שנתחממו בכי האי גוונא על ידי גוי, ואמר מהר"י אלינו אם יזכהו השם להשיא את בניו רוצה להטריח ולהטמין בתנורים לצורך סעודת שחרית, ושוב ראיתי בהשיא את בתו בונכין לינשא להר' קאפמן פסאן נתאספו כל כך עם רב לכבוד הרב הנ"ל ז"ל שהיה צריך לשמור התבשילין גם כן על ידי גוי להעמידם בחום הראשון" (הלכות שבת).

וכדי שיתענגו בני ישראל ביום השבת שיוכלו לישא חפציהם, טליתים סדורים חומשים והחמין שטמנו בבית הקהל דאג מהר"ל בכל ערב שבת על הערוב, כעדות תלמידו בספר מהר"ל "הלכות עירובי חצרות", ועוד באותה פעם נטל לחם שלם שקונים במגנצא בעד ד' הלי"ש ועשה עמו עירובי חצרות ונתן לי לזכות לבני הקהלה ולקח מידי ובירך ברכת עירוב ואמר: בדין יהא שרי לנא לטלטולי ולאפוקי ולעיולי מביתא לביתא ומחצירא לביתא ומביתא לחצירא ומרשות לרשות בשבת זו ובשבתות אחרות לנא ולכל ישראל דדיירין בעיר הזאת ובדרא הדין, וכן היה מהר"ל נזהר לעשות עירובי חצרות בכל ערב שבת ולא סמך על השיתוף שעשו בערב פסח על כל השנה דשמא נתקלקל ונתעפש, וכשעקר דירתו מק"ק מגנצא לנטות אהליו לק"ק ווירמייזא צוה אל פרנסי העיר לייחד מאן דנזהר לערב בשבילם בכל ערב שבת או לבדוק בכל ערב שבת שיהי' השיתוף שעשו בערב פסח עדיין קיים לסמוך עליו".

את החגים חגגו בני ישראל ברב פאר והדר כבני מלכים, היו להם פיוטים מיוחדים שאמרו בשמחה ובצהלה בלילי ימים טובים, ואם חלו ימי החג בימי ו' וז' אמרו הפיוט "יום שבת אזכור" שסידר רבינו יוסף קמחי לומר אותו במגן אבות, ואמר מהר"ל "שנכון לאמרו במגנצא כי רבינו יוסף מנוחתו כבוד שם בקברות" (הלכות יום טוב).

בלילי פסח שמו על שלחנם כל כלי כסף וזהב שהיו להם, ואפילו כלים של גוים כלי כסף וזהב שהשכינו בידי ישראל שמו על שלחן מיוחד לפנייהם כדי לשמח בראותם" (מהר"ל הלכות אגדה) אכן בהנוגע להסיב בלילי פסח הביא בספר מהר"ל "דדוקא בימיהם שהיו רגילים בהסיבה בשאר ימי השנה אז מחוייבים להסב בפסח, אבל אנו שבשאר ימי השנה לא נהגינן בהסיבה, אין לנו לעשותה בלילי פסח דמה חירות שייך בזה אדרבה דומי לחול" (הלכות אגדה).

אמר מהר"י סגל דיש מוסיפין כוס חמישי למאן דצריך, כתב הרא"ש משום דכתיב "והבאתי" (מהר"ל הלכות האגדה) ולא ביאר אם שמו רק על

השלחן כמו שאנו עושים. אן באמת שתו ה' כוסות, אבל באגור דיני חמץ ומצה מבואר כי באמת שתו ה' כוסות בלילי פסח.

בחג השבועות אפו בני ישראל „פלאדין גדול, וקורין לו סיני“ לזכר הר סיני שקבלו עליו התורה (מהרי"ל הלכות חלה).

בכל ימי החגים התקבצו בני ישראל לבית הכנסת ושם שרו שירות ותשבחות לכבוד המלך, רק מה ששררו בבתי המשתאות „אודך כי עניתני“ ושאר פיוטים לשמחת מריעות לזה לא הסכים המהרי"ל (לקוטים).

בשמחת תורה הביטו הזקנים בעין יפה בעת שהנערים הבעירו אש ושרפו הסוכה, וגם המהרי"ל בעצמו בימי ילדותו רצה להשתתף עם הנערים לשמח עמם רק אביו מיחה בידו, אכן העיד בימי גדלו „שמנהג יפה הוא וגרם שמחת יום טוב ואין אנו מצוים להפריש הנערים“ (הלכות סוכה), ונשים זרקו פירות לשמח הנערים (ראה אסף לתולדות החנוך בישראל כרך א' דף כ"ה). בימי חול המועד ישבו בני מגנצא בביתם והתענגו בחוגי משפחתם, ועל פי הרוב עסקו אז בסדור עניני הקהלה „לבחור גבאים ולמנות פרנסים ולסדר צרכי צבור, לברור המתעסקים בגמילת חסדים בקור חולים וכי האי גוונא“ (הלכות חול המועד).

אמר מהרי"ל שאסור לכתוב במועד שום כתיבה, רק על ידי שינוי בלאחר יד, היינו שיתפוש הקולמוס ויחזיקנו בין קמיצה ואגודל ואז רשאי לכתוב שורות שלמות, מהרי"ל בעצמו התחיל מכתבו „מפני הדיצה מכתבי רצוצה, בכותב בין אגודל וקמיצה“, או „מכתב ידי מדולד בקרבי קמיצה ואגודל, אך שלומך יגדל“ (מהרי"ל חול המועד).

בשבת שקורין התוכחה „היה המנהג במגנצא שהיו ממתנים עם שמש בית הכנסת כששוכרין אותו שאם לא ימצא שום עומד לקרא אל התוכחה שאז הוא יקרא בהן דמאחר שהוא מושכר לכך אין להקפיד על כך“ (קריאת התורה), ושם, ראיתי פעם אחת דעלה עני ואביון אחד לקרא לאותן התוכחות דבמשנה תורה, ואמר לו מהרי"ל מה לך ולצערך? הלא כבר נגעו בך התוכחות וכעס עליו שעלה. „ואחד מן הבחורים רצה לעלות לתוכחה ולא הניחו הגאון... ושלח אחר זקן אחד שהיה בבית הכנסת של הקהל וקרא אותו הזקן בשם לספר תורה ואחרי כן אמר לו מי שברך פלוני בן פלוני בעבור שקבל עליו תוכחת התורה בשכר זה יצילהו הקדוש ברוך הוא“ (לקט יושר דף 55).

כשחל ט' באב ונדחה, אותו שבת נוהג איסור דברים שבצנעא, והנהיג מהרי"ל כשאירע כן ששמש העיר הזהיר מבית לבית לנהוג איסור דברים שבצנעא כל אותו השבת, בשעה שקרא את העם לילך לבית הכנסת בערב שבת (תשעה באב).

תקיעת שופר בראש השנה, הנהיג מהרי"ל שלא לתקוע בבוקר השכם, והיו מאחרין מאד עם התקיעות, לפי שפעם אחת העלילו הנכרים שהיהודים מתכוונים למרוד, ובקול השופר הם מעוררים את ישראל להתקומם נגד שכניהם להרגם פתאום בשעה שהמה שוכבים במנוחה, ולא יהי' לאל ידם לעמוד על

נפשם (גידעמאן געשיכטע דער ערציהונגס וועזען חלק שלישי דף 153 מפי כתב יד של מהרי"ל).

מנהג ריינוס „שנותנים מעות (ולא הכפרות) לעניים בערב יום כפור דאז לא מתבייש העני לקבלם. אבל כשנותנים את התרנגול גופא יאמר העני, זה השליך עונותיו על תרנגול זה ונבזה אני לו ששולחו אליי" (ערב יום כפור). בערב יום כפור בסעודה המופסקת טעמו טעם אבטיחים (מעלאן) „ואמר מהרי" סגל שכן ראה ברבותיו ששתו מים ואכלו פרי שקורין ערד עפיל כדי להתקרר להשמר בנקיות ואמר שכן ראה מרבו המובהק מהר"ש שהיה נוטל הפרי הנזכר במים להצטנן במאד ואכל ונתן לכל בני ביתו וכן ראה שעשו אפילו זקנים, מהרי"ל (ערב יום הכפור) ומובא בבאר היטב אור"ח תר"ח סק"ח. פשוט הדבר שאין כוונתו על תפוחי אדמה שאנו קורין ערד עפיל, כי טרם נודע אז מפרי תפוחי אדמה בעולם רק הכוונה על אבטיח (ראה אוצר החיים תרצ"ב דף 169).

לערי נהר ריינוס הביאו סוחרים צרפת להם אתרוגים (ספר מהרי"ל לולב). בפורים „ראיתי שם (במאינץ) שבעלי כיסים ויש מן הבינונין נתנו מחצית השקל, ואת מחצית השקל החזיקו לסייע בו אל העולים לארץ" (פורים). ספירת העומר. „היה מנהג במגנצא ששמש העיר היה מקבץ אליו בבית הכנסת כל הנערים אחר סיום תפלה והיה מברך בקול רם עמהם ברוך אתה... על ספירת העומר, שהיום יום אחד" (ספירת העומר).

קרה כפעם בפעם ששמרו חגיהם ומועדיהם במסרת נפש ממש ראה במהרי"ל הלכות שבת „מהרי"ל התיר לשאת אצלו בשבת מטבע זהובים מנוקבים כל שהוא ב ש ע י ת ה ס כ ג ה, ויש אומרים שהתירם בכי האי גוונא (בשעת הסכנה) גם כשאִינם מנוקבים (בתוך העירוב), ומהר"ש התיר בשעת הזעם שמתייראין ש ע ב ד י ה מ ו ש ל י ב א ו ו י ח ט פ ו את אשר לו מותר לישראל לטלטל מעותיו ואפילו מחוץ לעירוב דכל מבואות שלנו אינו רשות הרבים גמורה¹²). וכה קרה „מעשה ורצו לתפוש יהודי אחד בליל שבת, ולא ידע שום עול בידו, מכל מקום כאשר נגלה לו עמד וברח מחוץ לתחום, ואחרי כן כששאל תשובה ממהרי"ל על שחילל שבת אמר לו פקוח נפש היה לך ומותר" (מהרי"ל הלכות שבת). עם כל זאת לא התרפס לפני אדון או פריץ ובוזה אנו רואים תקפו וגדלו. וכאשר ביקש ההגמון של עיר זאלצבורג מבני ישראל מכיריו, מזוזה, כדי לשימה על ארמונו והבטיחם „טובות" אם יתנו לו, והמה לא ידעו מה לעשות ושלחו שליחים אל מהרי"ל

12) ראה בספר האגור דיני שבת „נשאל גדול הדור מוהרי" מולין ז"ל אם מותר להוציא מעות התפורין במלבושיו, והשיב כי יותר נראה לו להתיר מלאסור... והרבה דברים התירו משום פסידא וגם בזמן הזה דאין לנו רשות הרבים, דאורייתא, ואחרי זאת נזכרתי שהוא דפרק במה אשה פורפת על אבן אבל לא על המטבע, דמוכח משם דאסור להוציא" (ראה שבת ס"ה ע"ב ובשלחן ערוך סימן ש"א סעיף ל"ג).

לשאל פיו. והוא השיבם שאל יתן לו מזוזה כדי שלא תבא לידי בזיון (גידמן ערציהונגסוועזען חלק שלישי דף 154).

*

נשואין. שמחת נשואין היתה יום שמחה לכל בני ישראל בהגיטא, כולם שכחו את החשך והאפילה שסבבו אותם מכל עברים, אבל הרגישו כי המה אחים בני אל אחד. ושמחת החתן היא גם שמחתם, וראו קרני אור סביב להם, כי הישוב יתרבה עם משפחה אחת, ועוד, הלא מצוה לשמח החתן והכלה, לפי מנהגם, חגגו את יום שמחתם דוקא ביום הששי, אכן ביום החמשי, כבר התחילה השמחה, והאיר השמש ברחובות הגיטא, כולם בלבושי שבת חכו על השעה, וכפי עדותו של המחבר ספר מהרי"ל, בימות החמה היו נוהגין ביום החמשי להתפלל מנחה שעה שלישית אחר צהרים שכבר הגיעה מנחה גדולה בשש ומחצה והיו אומרים תחנון וסועדים סעודת נשואין, ואחרי כן היו מתפללים ערבית. בימות החורף סועדים בלילה ומתפללים מנחה וערבית יחד כשאר ימים ואומרים תחנון אם אין החתן בבית הכנסת¹³, בלילה, ובימי הקיץ טרם הסעודה שולחים סבלונות¹⁴ כשיושבים המסובים עם הכלה על השלחן, ונותנים הסבלונות לרב העיר או פרנס העיר להוליכו לכלה ושאר הקרואים וטובי העיר הולכים עמו וכאשר באים לפני הכלה אומרים בזה הלשון "שמעוני הכלה הנה החתן שולח לך האי דורן שיהא שלך אחר הקידושין ולא עתה" כי אם נתן לה סתם עתה הוי כמו קידושין.

בעלות השחר ביום הששי, קורא השמש את העם לבא לבית הכנסת, והיה קורא אותם אגב, לבא אל "המאן" (ראה להלן טובו של "מאן"), בזמן קט ותהום כל הגיטא, אנשים ונשים וטף קמו ממשכבם ועומדים ברחוב ומחכים... הרב וראשי העדה הוליכו את החתן לפנייהם—בשירים ובמחולות וכלי זמר¹⁵, ובידיהם הבדלות ואבוקות — ישר אל חצר בית הכנסת, ומשם חוזרים עם אבוקות וכלי זמר אל בית הכלה ומביאים הכלה וחברותיה, בשמחות וגיל ובהמון חוגג. בהגיע הנשים עם הכלה אל שער החצר עמדו על מקומן, והרב והפרנסים וכל

13) כך היו נוהגים בריינוס כעדותו של תרומת הדשן בפסקים וכתבים סימן פ' "בריינוס נוהגים אפילו ביום ה' לצאת החתנים מבית הכנסת קודם רצה כדי שיוכלו לומר והוא רחום ותחינה", ובעיקר הדבר אם לאמר תחנה כשיש חתן בבית הכנסת טרם נכנס לחופה, ראה בפסקים וכתבים הנ"ל שנשאל על זה והשיב שאין לומר הואיל ובאותו יום נכנס לחופה, כולי יומא חדא מילתא הוא ומועד דיליה וראה מערב פסח דאין אומרים למנצח משום שחיתת פסחים אף על גב דאין פסחים אלא אחר חצות. עיין בשו"ע אור"ח קל"א ס"ד בבאר היטב שהביא שיטות בזה. אכן מכאן ראה שבאמת היתה שמחה ויום טוב לכל בני ישראל בעת ההיא.

14) מהר"ם מינץ ק"ט "שולחים סבלונות קודם אכילת יום ה' בערב. או ליל ה'".

15) מבלי כלי זמר לא חגגו חתונה, וראה זה פלא מה שמספר המחבר ספר מהרי"ל "מעשה שאירע לפני מהרי"ל בשעה שמתה מושלת המדינה, ולכבודה ציונה המושל שלא לנגן בכל המדינה אותה השנה בשום כלי שיר, והיה הרב הורה להם שלא יעשו הנשואין בלי כלי זמר דהוא עיקר השמחה של חתן וכלה. ואם אי אפשר במקומם, ילכו למקום שאפשר וכן עשו שהלכו ג' פרסאות מעיר עפינשטיין למגנצא ושם עשו הנשואין בכלי זמר".

נכבדי הקהלה קרבו אל החתן שחכה שם עם חבריו בחצר בית הכנסת, ויוליכו אתם לקדם פני הכלה, והחתן תופש אותה בידה, ובחיבורן יחד זורקין כל העם על ראשם חטים, ואומרים שלש פעמים "פרו ורבו"¹⁶, והולכים יחד עד פתח בית הכנסת ויושבים שם מעט¹⁷, ומוליכין הכלה לביתה, והיתה מלובשת שרגנו (כעין קיטל או תכריכין) למעלה מכל בגדיה, והנומא על פניה וקורזין במקום סרבל (אדרת שער יקרה) ואת החתן מוליכין לבית הכנסת מלובש בגדי שבת, והמטרון שלו תחובה לו דרך צוארו "כמנהג בריינז" זכר לחורבן להעלותו על לבו בראש שמחתו, ומושיבין אותו מצד התיבה במזרחית צפונית, ופותחין אדון עולם ופסוקי דזמרה (ובשעה שאומרים פסוקי דזמרה מקלעין את הכלה ונותנין לה הטבעות)¹⁸, ואין אומרים תחנון, רק אומרים למנצח¹⁹. ומביאין הכלה עם כלי זמר עד פתח בית הכנסת, וממתנת שם עד שמוליך הרב את החתן על המגדל בית הכנסת, והיה מניח לו אפר קיטמא שרופת אש תחת מטרון (ראשו היה חפוי בכפיון אשר למעילו) על ראשו במקום הנחת תפילין זכר לחרבן, ואחרי כן הולכים הרב והחשובים עמו ומביאין הכלה, והרב היה תופס אותה בבגדיה והוליכה והעמידה לימין החתן על שם "נצבה שגל לימינך", והעמידן אחוריהם לצפון ופניהם לדרום ואמו של החתן ושל כלה היו הולכות ועומדות אצלה על המגדל בשעת הברכה, או שאר קרובים במקומה, מנהג שנוטלים את הצפיל (היינו הכפיון — שאמרנו לעיל —) אשר למעילו, מן המטרון אשר להחתן ומניחים על ראש הכלה (להיות להם לחופה)²⁰ (היינו שאחזו בקצות הכפיון אשר על ראש החתן ותסבנה אותם לראש הכלה לאות עולם כי מעתה והלאה הם כנפש אחת וגוף אחד).

אכן מהרי"ל בהלולת בתו נטל שפת צעיפים שקורין ענד והניח עליהן לחופה ואמר שזוכר המנהג על שם הכתוב ותקח הצעיף ותתכס²¹ ושכחו ולוקחים כעת הצפיל, ואם הכלה אינה טהורה לבעלה מסירין מעל ראשה מיד

16) ושם, בספר מהרי"ל "יש מקומות שמנגנים או "מחול המצוה", מה שעושין במוצאי שבת אחר הבדלה".

17) ובמהר"ם מינץ ק"ט, ואז בשעת "המאן" ישבו תחת החופה. "כי באלה המדינות אין לנו חופה בשעת הברכה".

18) היינו שנתנו אז להכלה טבעות ואצערות למנחה ולמזכרת.

19) במגנצא — העיד הכותב — עושין הברכה — היינו שמסדרין קידושין — מיד אחר התפלה בשחרית וכל קרובי החתן והכלה לובשין בגדי שבת, ומהרי"ל היה עושה הברכה, מתוך כך היה לובש בגדי שבת לכבודם, אבל לבש רק הטלית המיוחד לו לימי החול, אכן בחתונת בתו לבש הטלית המיוחד לו לשבת.

20) ובמהר"ם מינץ ק"ט "והחתן ישום המטרון בראשו כאבל כדי להזכירו ימי אבלות שנאמר יגילו ברעדה, ולכן לובשים את הכלה חלוק סרגנות של נשים כדי להזכירה יום המיתה וכן להיות מעוטפת שיהא הסרבל או הקורזאן על ראשה כאבלה, וכן כדי להזכיר אבלות ירושלים בראש שמחתנו".

21) ובמהר"ם מינץ שם ק"ט בשם יש אומרים שהרצועה של מטרון החתן זהו חופה וידן כי חופה לשון כסוי כמו ותקח הצעיף ותתכס.

אחר ברכת אירוסין, ומזמנים שתי כוסות²²) אחת לברכת אירוסין ואחת לברכת נשואין.

אחר ברכת אירוסין היה קורא לשני עדות והראה להם טבעת קידושין, אי הוה שוה פרוטה, ואמר הרב להם: ראו זה הטבעת מסתמא היא שוה פרוטה? ואמרו "הן"... ומניחו באצבע שאצל אגודל ואם אינה טהורה²³) אינו נוגע בה אך מניח ליפול מעצמו לאצבעה, והיה קורא לשני עדים אחרים להעיד על הכתובה והתנאים, ולא היה מקפיד לקרא לא הכתובה ולא התנאים רק קבלו קנין שהעדים יתקנום כדין²⁴).

הרב היה עומד במערב ופניו למזרח וכשאמר שמח תשמח רעים האהובים הפך פניו לקראת החתן והכלה, כשגמר הברכה נתן לחתן ולשתי אחרי כן לכלה והרב החזיק בידו הכוס ואחר כך נתן הכוס ביד החתן והפך החתן את פניו לאחוריו ועמד נגד צפון וזרק את הכוס אל הכולל לשברו, ומיד ממהרין עם החתן דרך שמחה להכניסו לבית החתונה קודם הכלה²⁵). ואם קרה מקרה שבחור מבני הישיבה של מהרי"ל לקח אשה ממקום אחר, אז על יום שמחתו נסעו עמו הרבה חבריו לשוב אתו, כה סיפר המחבר ספר מהרי"ל "בדידי הוה עובדא שבחור הייתי ונשאתי גרושה ותקנתי לי טלית חדש לנשואין, ונתעטפתי בו מקודם הנשואין בחג השבועות לכבוד הרגל, כי אמרתי מאחר שהורגלתי במדינות אחרות ללבוש ציצית ביום שנעשיתי בר מצוה, ולא נהגתי בארץ מולדתי ברינוס שנוהגין שגם נערים גדולים אין מתעטפין בציצית עד שנושאים נשים וסמכוה דכתיב "גדילים תעשה לך" וסמך ליה "כי יקח איש אשה"²⁶). ואני שניתי כשאר ארצות, ואמרתי כבוד רגל עדיף, ואחר הרגל אמר אלי מהרי"ל דשלא כדין עשיתי דיום חתונתי עדיף מכל רגל, וכל כלי חדשים (מלבושים) יחזיק לנשואין, וצוה עלי

(22) שלא לעשות מצות חבולות חבולות ושלא לאמר שתי קדושות על כוס אחת (רש"י בספר האורה ח"ב אות י"ד ובשאר ראשונים) והעיר רבינו תם בספרו הישר כי רש"י התקין להפסיק בינתיים בקריאת הכתובה למען יוכל לברך על כוס אחת.

(23) עיין ברמ"א או"ח פ"ח שמחיר לנדה להכנס לבית הכנסת, והלא מפורש פה שבימיו עשו חופת נדה, ופלא על המחבר ספר מחולת מחנים שכתב שם שבימי מהרי"ל טרם עשו חופת נדה.

(24) ושם בהגה"ה "אם היו אבליים ציוה מהרי"ל שיצאו מחוץ לבית הכנסת בשעת הברכה", ושם: לאלמן ולאלמנה עושין הברכה בחמישי בשבת בחצר בית הכנסת אצל פתח בית הכנסת.

(25) מפורש פה שעשו הנשואין בשחרית, וכן מפורש בלקט יושר שטרם חצות היום סדרו קדושין, עיין באבן העזר ס"א סק"ה בשם כנסת הגדולה שדוקא בימים שאינם מתענים יעשו הנשואין בשחרית ופלא שלא הביא דברי מהרי"ל בזה. ועיין בתרומת הדשן סימן קנ"ז. וכמו שאנו רגילים לעשות החופה קודם תפלת המנחה בערב שבת, נראה שרק בערי ריינוס נהגו כך. עם כל זאת התענה החתן עד אחר החופה כמו שהעיד מהרי"ל ברונא בסימן צ"ג בשם מהרי"ל שאפילו בקטנה שאביה מקבל קידושה צריך להתענות לפי שלא ישתכר או שלא לאמר שהיה שיכור בשעת קידושין וקדושי טעות הוא עיין שם.

(26) פשוט הדבר שכונתם על טלית גדול ולא על טלית קטן עיין פרק שלישי אות ב'.

לעשות הברכה בששי בשבת (היינו שהחתונה תהיה בששי בשבת) ולעשות שושבין כדין בחור שנשא בתולה, ואין לשנות מדי רק לעשות הברכה בחצר בית הכנסת (כי כן עשו לאלמנה בחצר בית הכנסת ולא בבית הכנסת), וכן עשו לי אמ"צ מו"ה זלמן שטן ע"ה באפענהיים במעמד הרבה בחורים חשובים ובחורים שהלכו עמי שלש פרסאות מק"ק מגנצא עד לשם" (ספר מהרי"ל הלכות נשואין).

*

מאד השכילו רבותינו שדוקא בימים ההם ימי דם ואש, ימי יסורים ופגעים, הגדילו את שמחת הנשואין ועשו אותו ליום טוב לכל ישראל, ולא ידעו כל גבול להכבוד וההוד שהנחילו את החתן ואת הכלה, ובפירוש אמר מהרי"ל שלהשתתף בסעודת נשואין מצוה יותר מלהתפלל במנין עשרה²⁷), המה כיוונו השעה, והיו בלי ספק לעיניהם דברי חז"ל בבבא בתרא דף ס' "ומיום שפשטה מלכות שגזרת עלינו גזירות קשות ומבטלות ממנו תורה ומצוות... דין הוא שנגזר עלינו שלא לישא אשה ולהוליד בנים ונמצא זרעו של אברהם אבינו כלה מאליו", ואם רבי ישמעאל בן אלישע קרא מנהמת לבו דברי יאוש כאלה, מה נאמרו לדורו של מהרי"ל שגם אז חיהם היו תלואים להם ממש מנגד, על כן עשו מה שעשו, ולפי זה כל אחד השתוקק על יום שמחת לבו להנחיל כבוד והדר מכל העיר.

*

וכמו שכל בני הגיטא שמחו בשמחת אחיהם, כן ביום צרה התאבלו והשתתפו בצער של כל אחד ואחד "בכל חול המועד נבחרו המתעסקים גמילות חסדים ח"ו בחולים" (מהרי"ל הלכות חול המועד) והמה בני החבורה קדישא, ובני הבקור חולים, ממש מסרו נפשם ולא עזבו אחיהם ביום צרה. ואם מת אחד מבני ישראל כל העם בטלו ממלאכתם ואפילו תלמיד תורה בטלו "כאשר ראיתי נוהג בק"ק ווירמייזא" (שהיה שם מנהג לתקן הארון בעיר ונתנו שם המת בארון) אז, שם "היו מבטלין תלמיד תורה ומלאכה כל שעה שמתקנים הארון" (מהרי"ל הלכות שמחות), בהלוית המת השתתפו כל בני העיר, ופעם אחת היה בר מינן בערב פסח ואמר מהר"ש שאסורים כל העם לסעוד עד שהוציאו את המת לבית הקברות, ואחר שהוציאוהו שם, חזר מהר"ש וכל העם וסעדו²⁸), ויותר מג' שעות אחר כך קברוהו" (מהרי"ל הלכות שבת הגדול).

גם מהרי"ל השתתף בכל לוויה, ואם מת אדם חשוב לוהו עיד בית הקברות

(27) אמר מהרי"ל סגל דלא ראה בשום פוסק שמותר לערב תחומין לילך לבית הכנסת כדי להתפלל בעשרה, רק בסמ"ק ובספר אגודה. אמר לו הר"י איקא ולא יהא פחות מבית המשתה? אמר לו הרב להתפלל בעשרה אינה כל כך מצוה, דיכול לכוין בתפלתו בביתו, אבל בית המשתה מצוה היא, ודוקא סעודת נשואין ולא סעודת רשות, והראיה דבנשואין התירו חכמים שבותם באמירה לגוי בשבת לנגן בכלי שיר כדאיתא במדכ"י ובאורח חיים סוף הלכות שבת" (ספר מהרי"ל הלכות עירובי חצרות).

(28) עיין מג"א סימן תמ"ג שהעיר על הלכה זו ועיין לקמן פרק שלישי שהבאתי דברי החק יעקב שמחוק דברי מהרי"ל.

וחכה שם עד אחר הקבורה „ביום חנוכת המזבח קברו זקן אחד שהיה מקרי דרדקי רוב ימיו והיה שמו נתן גראוקער ז"ל והיה מהרי"ל לזהו לכבודו ע ד ב י ת ה ק ב ר ו ת מה שלא רגיל לעשות רק לחשובים, וישב הרב פנוי ולא עסק כלום בתקון הארון וטיהרו המת" (שמחות). „מנהג בני רינוס שהצבור מלוין האבל לביתו בשבת שבז' הימים. ויפה מנהג בני ריינוס שנוהגין כך על פי מהר"ם דדרך נחמה היא" (שמחות).

„וכשנפטרה אשת מהרי"ל שנאספה ממנו שנה אחת קודם פטירתו היה הרב בעלה הולך בראש⁽²⁹⁾ והיה נושא המטה ובנו עמו⁽³⁰⁾, וצוה אל הנושאים עמו שילכו לאט לאט ולא ימהרו, והעמידו המת בבית שמטהרין שם על הקרקע עם המטה, ובנו ובתו ישבו אצל אמם והיו מתאוננים לה, והרב הלך להראות לתקן הארון כפי רצונו, והוא היה אומר צידוק הדין בקול רם ובנו עומד משמאלו ואמר עמו ו כ ל ה צ ב ו ר ב מ ת ו נ ע מ ה ם , והאבלים נשאו בראש המטה כבראשונה עד הקבר והעמידו המת על הקרקע והאבלים עמדו בראש המת ו נ ט ל ה ר ב ס כ י ן⁽³¹⁾ וחתך למעלה כל בגדיו של בנו מלבד הכתונת, ואמר אליו שהוא בעצמו יקרע כל אחד עד לבו, ועשה הקריעה בצד ימין⁽³²⁾ של בית הצוואר. היה מוחה בבניו שאל יסתכלו אל תוך הארון בשעה שפתחו אותו להשכיב את המת כתיקונו. וכשהורידו את המת תוך הקבר והתחילו להשליך העפר הלך הרב ובנו עמו⁽³³⁾ לבית של הקברות והיה עדין כנגד ב' שעות קודם הצהרים והיה הרב מתפלל שם ח"י ברכות טרם באו הצבור מהקבר, ובבאו נטלו ידיהם התחיל בנו ואמר קדיש דרבנן⁽³⁴⁾, ולא אמר הרב עמו ולא ישב הרב עם שאר צבור והלכו ועקרו עשבים והשליכו אחוריהם, והרב הלך במנעליו ובנו הלך יחף, וכשהלך לביתו מחצר ביה"כ הלוחו כל הצבור, וצוה הרב להתפלל שם כל התפלה כדרך בבית הכנסת בליל שבת (הרבנית נפטרה ונקברה בערב שבת).

כשהגיע לומר ברכו (תפלת ליל שבת התחילה בימים ההם בברכו) הלך השמש לקרוא את הרב ולא הלך עוד שום אדם נגדו ולא בירך הרב הנערים ולא את קרוביו באותו שבת, בשבת שחרית היה נושא עמו ספר טורים לבית הכנסת כאשר היה רגיל בכל שבתות מסתמא היה עוסק בהלכות שמחות, דהא אבל אסור אף בהעבר הסדר כל שבעה, במוצאי שבת הלך הרב ובנו ועמדו בפתח בית הכנסת עד סיימו ברכו והלכו לביתם" (מהרי"ל הלכות שמחות).

*

(29) עיין שו"ע יור"ד שנ"ח סק"ג.

(30) עיין שם.

(31) קרע בעצמו, עיין בספרי אח לצרה הלכות קריעה.

(32) בצד ימין קרע, כי אז טרם נתפשט המנהג לקרוע אחרי אבותיו בצד שמאל, כי המרש"ל היה הראשון שהנהיג מנהג זה.

(33) רבים תמהו על מהרי"ל שהתפלל טרם גמרו את הקבר הלא רק אז סרה ממנו האנינות וחייב במצות ראה בספר אח לצרה אנינות.

(34) בספר מהרי"ל נזכר רק קדיש דרבנן שאמרו בבית הקברות ולא קדיש אחר.

גיטין. "מנהג קהלות שו"ם (שפיאד, מגנצא, ווירמייזא) במדינת ריינוס תקנת רבותינו ז"ל הקדמונים כשיתנו גט באחת מהן שישלחו מקודם לכן, לשתיים האחרות להסכים עמהם ליתן גט בהסכמתם בהיתר, ופעם אחת היתה ועד להקהלות בעיר מגנצא, שאלו למהרי"ל להקל על הזוג שיסכימו אתם שיהיו שם בשליחות אחיהם משתי הקהלות על הועד (היינו שלא יצטרכו לשלוח שליחים, אכן כנראה לא הסכים מהרי"ל לזה רק) הצריך את הזוג לשלוח שליח מיוחד להביא הסכמות ממקום הקהלות, כי אמר עיקר התקנה לא נתקנה מעיקרא רק להחמיר על הזוג להרבות הוצאה אולי ירע בעיניהם להוציא ויבטל הגט, על כן הצריכו לתת בכל קהלה ג' גדולים ישנים שקורין אלטי טורניש שכל אחד שוה ב' גדולים מרגיט לשלשה פרנסים שיחתמו ההסכמה, וכן בעיר ששם הגט, וכן ראיתי פעם אחת נתחרט הזוג כאשר הרע עינם על ההוצאה ונתפייסו לי שאר יחד" (הלכות גיטין). ושם, "ובבואי אחרי כן לטערויז שמעתי שמתוך שהטריחו על הבעל כל כך שהועכב הגט פעמיים, אמר, נגזר עלי לישאר אצל אשתי ושלח אחריה והכניסה אל תוך ביתו וישב עמה כל ימיו" (הלכות גיטין). ולעיל הבאתי "ששמש העיר היה שכרו חצי זהב ריינוס, שכר הסופר היה אחד זהב ריינוס, ולכל עד רביעית זהב בכל פעם שחתמו, הרב המסדר מהרי"ל לא נטל אף פרוטה אחת" (הלכות גיטין).

*

מנהיגי הקהלה, היו שנים עשר כנשיאי ישראל מקדם והיו נקראים פרנסים, המה השגיחו על החיים הפנימיים של הקהלה וגם שתדלנים כפעם בפעם, והיו נקראים יודענראטה ועל צבאם הראש שהיה נקרא "יודענבישאף", הרב לא ישב בכל עת עמם, רק אם היה נוגע לחוקי התורה (ראה ראטשילד די יודענגעמיינדע צו ווארמס דף 40). "מהרי"ל היה אומר לפרנסי הקהלה מתי שיש להם להתייעד בפני העצה אז טרם ילכו, יקראו פרשת וישלח יעקב עד "במאה קשיטה", וכן הוא בספר נחמני שהעיד על רבינו הקדוש מתי שהלך לפני הקיסר היה קורא הפרשה הנ"ל, ויהי פעם אחת שכח ולא קרא וכשרצה לחזור לביתו זכר אחריתו והיה מבקש את פני הקיסר להניח את עבדיו ללותו לביתו, סוף דבר דלא הועיל הלוייה וקפצו עליו לסטים ונטלו מה שבידו והיה תולה במה שלא קרא הפרשה" (מהרי"ל לקוטים). גם המהרי"ל דאג בעד המוסדות שבעירו, וכה היה מנהגו "רגיל היה המהרי"ל ליטל חומש קטן בידו והיה מסבב מאיש לאיש (בשבתות ובימים טובים) כדי שיקום האיש נגדו יהיה לכבוד התורה שבידו, והיה מברך בעבור שיתנו מתנת יד לכבוד התורה ולכבוד הרגל, וכן היה מברך גם כן כל נער שהוא בר מצוה, וכשהגיע אל ש"ץ ובירכו, אחרי כן אמר תברך גם אותי, וכשסיים לברך את כל הצבור נטל ספר תורה מן הש"ץ ובירך כל הקהל הם ונשיהם ובניהם וכל אשר להם והחזיר הספר תורה לש"ץ, והוא ישב מן הצד וש"ץ אמר אשרי" (סדר הקריאה של פסח).

*

פריצות. אם כי אין ספק שארץ אשכנז היתה אז מרכז התורה, ורוב

ישראל כשרים ומדקדקים במצות, התורה היתה קו המדה, לחייהם הפנימיים והחיצוניים, מורי התורה היו מורי העם ומנהיגיו כממלכה בתוך ממלכה, ממלכה עם סדר הגון ומשטר נכון. תקנו תקנות וחקקו חקים, גזרו גזירות ודבריהם היו כדבר מלך ושלטון, אכן עם כל זאת היו בכל עת פרטים אחדים יצאו מן הכלל, ואפילו בהקהלות הקדושות על נהר ריין מגנצא, ווירמייזא, אשר היו מפורסמות בכל הארץ³⁵, גם בהן התגנב כפעם בפעם פריצות וקלות, זנות וליצנות, ונאמנים דברי חז"ל באמרם "אין אפטרופוס לעריות" (חולין י"א). משומדים. מצינו בספרי מהרי"ל שאלות אדות משומדים, אחדים מבני ישראל שלא יכלו לעמוד בנסיון ביום זעם, וקיבלו אמונה אחרת. בסוף תשובת מהרי"ל תמצא אדות מומר אחד שהיה צורר ישראל, "והוא משומד להכעיס ואדוק לעבודה זרה ממש, והיבמה גפלה לפניו ורצתה ליתן הון רב כדי לחלוץ ולא אבה, כי אמר בפה מלא "שלא היה חפץ להחזיק אמונה היהדות כי הוא קיצריי". הוא נשתמד בשנת ק"ט בעת המגפה השחורה והחזיק באמונתו החדשה בכל לבבו. היו מומרים שגרשו את נשותיהן לפי שלא רצו לעזוב את אמונתן בפני מהרי"ל ולא שינה הרב כלום מאלו היה ישראל כשר", ושם, וראיתי דגם להגט מומר הצריך מהרי"ל להמתין אחר הסכמות (היינו ששלח שליחים לראשי הקהלות שפיאר ווירמייזא להסכים על הגט ראה לעיל "גטין"). ותלמידו הגאון ר' יעקב ווייל בשו"ת שלו סימן פ"ח יספר שם מעשה גורא "ידוע הוא דהאי גברא ר' מענלין קצנלשטיין ז"ל מן קדמת דנא היה לו אשה ושתי בנות, והאשה עם שתי בנות יצאו מן הכלל, והאשה עם בת אחת מתו בגיותם ונשאר עדיין בת אחת ולא שמענו שמתה הבת אחת".

זנות. אשה שבעלה נהרג על קידוש השם בשנת ק"ט וישבה עגונה ימים רבים³⁶ "ולבסוף קלקלה שנבעלה לגוים וילדה לזנונים, לסוף הלכה וגשאת לבעל בן ברית בלא היתר שום מורה... והמה יושבים אתנו פה (שו"ת מהרי"ל בסוף התשובות).

"מעשה ראיתי וגם אחרי כן סיפר לנו אמ"צ מהרי"ל שאירע לפניו מילת ממזר נולד מאשת איש, ואיקלע יום המילה בשבת, והתיר מהרי"ל ליטל חמין מבית הנחתום הגוי בליל שבת לרחוץ בו את הילד, והר"ר גומפרעכט אחיו של מהרי"ל היה המוהל, והיה מליץ אותו בחצר בית הכנסת אצל פתח בית הכנסת, מה שאין כן בכשרים שמוהלין בפנים אצל הפתח, וציווה הרב לאחיו לברך אשר קידש עד כורת הברית ותו לא... דאין לבקש על הממזר, דלא ניחא להו לישראל הקדושים לקיים ממזרים שבניהם... וצוה לקראו כידור על שם הפסוק כי דור תהפוכות המה, וציווה הרב לשמש העיר להכריז אחר

(35) "ווארמזער יודען, פרומע יודען", הפתגם הזה היה שגור על שפתי יהודי אשכנז כפי דברי החכם יעלינעק בספרו "ווארמס אונד וויען" דף 4.
(36) עיין בספרי אח לצרה דף 273, דאשה שבעלה נהרג על קידוש השם אסורה להנשא לעולם משום כבוד שמים וכבוד המת.

המילה; תדעו שהילד הזה הוא ממזר למען לא יתערב זרעו בזרענו ואמר אלינו מהרי"ל שנתגדל הנער ההוא לבן עשר שנים ימות וכתבו למהרי"ל לבשורה טובה שנסתלק ונאסף מתוכנו" (מהרי"ל הלכות מילה).

עוד יספר המחבר ספר מהרי"ל נועשה שהיה במגנצא "פנויה ילדה בן ונתנו לפלוני ואמרה שהוא אביו והוא אמר לא, שאינו בנו, והיה רוצים לקרא הבן בשם פלוני לאמר: פלוני בן פלוני, והתרה מהרי"ל שלא לביישו בכך מאחר שאינו מודה בדבר, והבעל ברית בירך להכניסו, ויהי כשהגיע המוהל לברכה אשר קידש ודילג "כי טוב", בהודו לה' שלא להזכירו "בטוב" מאחר שנולד בזנות גער בו מהרי"ל והחזירו והצריכו לאמר אותו כי דינו ככל הנולד בקידושין" (הלכות מילה).

בהלכות גיטין יספר שסידר מהרי"ל גט לאיש שאשתו זנתה תחתיו, ותלמידו מהרי"ל ווייל בתשובה י"ב כתב "ועל דבר האשה המנאפת תחת אישה גדול כיום שברה ומי ירפא לה", ושם בתשובה ח' "ויהי היום ויצא האיש חוץ לעירו, ובלילה בא המגיד והגיד שהגוי נכנס לבית האשה הנחשדת, ובאו הנשים ועד אחד וסגרו החדר שהגוי והאשה בתוכו, עד סוף כשנפתח החדר ראו הנשים והעד את הגוי והאשה יוצאים מהחדר".

עמי הארצות, מלגלגי על דברי חכמים. מי האמין כזאת כי בימי מהרי"ל היו יהודים שלא ידעו להתפלל, והיו גם מלגלגי על דברי חז"ל? אבל כן הוא הדבר, היו אז אנשים כאלה, כאשר יספר לנו המחבר ספר מהרי"ל "ואל יסמוך על הש"ץ כי הוא אינו מוציא רק עמי הארצות ובני הכפרים וישובים שאינם יודעים להתפלל" (הלכות ראש השנה). כן התמרמר "כי הדור פרוץ וילגלו על דברי חכמים וכמצחק הוא בעיניהם" (עירובי חצרות). ויותר מזה כתב תלמידו ר' יעקב ווייל בשו"ת שלו סימן קנ"ז "שאלת טעמא מאי איך אנו יוצאים ידי חובתנו שאין אנו מוחים כיון שרבו פריצי עמנו המלעיגין ומלעיבין בתורה ובלומדיה, ואינם שומעים למוכיחים... אם היינו מוחים בידם איכא למיחש לסכנה שהיו עומדים עלינו על גופנו ועל מאודינו... והא דאמרין מי שיש בידו למחות ואינו מוחה וכו' היינו היכא דליכא סכנה... והנה שולח לך העתקה מהסדר שסידר מורי מוהר"י מולין ז"ל כשהתענו ג' ימים וג' לילות" (ראה להלן פרק רביעי מתי ומדוע התענו).

חלול השם. לדאבוננו גם כאלה קרה אז. מחלוקת וחילול השם בבית הכנסת מצינו כפעם בפעם, "והנה מתוך מחלוקת זו המדינה משובשת ומבולבלת ואין שלום ליוצא ולבא, ואין סדר לקהלה ויש לחוש לכמה תקלות שיוצא מתוך מחלוקת" (ר"י ווייל תשובה קמ"ו). ושם (תשובה קמ"ז) על חילול השם ובזיון כבוד התורה באולמא, ושפרצה מריבה בין לומדי תורה וקראו בבטויים מאוסים אוי לאזנים שכך שומעות. ושם (תשובה קנ"ב) מאד הפריז הר"ר אלעזר שדחף החזן מעמוד בתוך התפלה וחטאה גדולה חטא. ושם (תשובה פ"ז) ואותו שהכה איש על מוחו בחרב והמוכה נפל למשכב וחלה ד' שבועות ומת... וכבר פסקתי במדינת מרק על אחד שהכה זקן אחד על ראשו, והדם היה שותת מראשו ופסקתי על המכה שילקה בבית הכנסת בין מנחה למעריב, והכא כיון

שמת המוכה יעשה מחילה על קברו. עוד שם (תשובה ק"מ) „איך שהאנשים הרשעים (בני ישראל בניישטאדט) הביאו שוטר העיר בבית הכנסת ביום הנורא ריש שתא, וגמרו שהשוטר דחף וחטף את האלוף מו"ה מישטרלץ מן העמוד בעמדו להתפלל ולהוציא רבים אוי לאותה בושה, אי לאותה כלימה" ועיין לעיל במבוא, שכתבו על מקום רבם הגאון ר' ישראל מברונא „אפיקורס" ושמו צלמים על מושבו בבית הכנסת, ויספר בעל תרומת הדשן בפסקים וכתבים תשובה ר"י „כאשר באו לפני לדין ר' אליעזר ב"ר שלום ור' גרשום וצעק ר' אליעזר על רבי גרשום על אשר נגחו ודחפו בעת סיכב הושענות בחג הסוכות וכיוון להזיקו באשר היה שונאו מכבר ונדחף כל כך עד שנשבר עצמי כתיפו ונזקק לרופא ולרפואות".

ומתאונן הגאון מהר"ם מינץ יליד מגנצא ותלמיד מהרי"ל על דורו „ואומר אני על דור עני ושפל עד מתי לא נתייסרו בכל התוכחות ופורעניות אשר מתרגשות בעוונותינו הרבים, בכל תפוצות ישראל גברו הרשעים וחרבו מדינות שלמות ומה לנו להחזיק במחלוקת לגזר חרמות ולצאת במלחמות, היה לנו להיות באגודה אחת לבטל מחשבות שונאינו" ושם, יתמרמר מאד על אי-דעות ושנאת הנם ומחלוקת השורר בין בני ישראל „ומעולם לא היה כל כך צריך להיותנו באגודה אחת ושלום ושלוחה כמו עתה", שמועתנו (אשר שמענו) אשר פגע הכומר גם ביושבי תחת המלך מפולין מלכות קראקוב וסביבותיה אשר מקדם ומאז פליטה לבני הגולה ולא האמינו כל יושבי תבל כי יבא צר ואויב בשערי פולין עתה הם רובצים תחת משא המלך ושרים וכתבו לנו לבקש עזר ותרופה (תשובה ס"ג). וגם הוא מתאונן בתשובה פ"ז „ואשר כתבת בעניני יחוד הנשים ההולכים עם יחיד מעיר לעיר וכי האי גוונא, אמת הוא וכי זו בלבד נעשה עתה בעוה"ר יתר קלקולים אירעו בו הדור פריץ במילואו ואין בידי למחות זה או כיוצא בזה".

גם מצינו עובדות מימים ההם אם כי אין לכללן בין פריצות, אבל ליצנות וקצת קלות יש בהן, מעשה זה קרה בעת שהמהרי"ל היה צעיר לימים, וזה הדבר: „בחור אחד ר' זלמן שטן (ר' זלמן היה בעל אשה ובנים ונקרא בשם בחור, עיין לעיל פרק ראשון) ויש לו בחורים תלמידים וחברים בביתו אוכלי שלחנו בשכר, ומהם ד' יניקים פחותים מעשרים ומגיד להם הפשט וקצת משא ומתן כאשר יוכלו שאת, ושם בבית הנ"ל נמצאה משרתת בשכר אלמנה כבת ארבעים שנה ושמה רחל, והנה ר' זלמן הנ"ל חייב כ"ה זהובים לאלמנה אחת בעיר הנ"ל קרובתה של רחל הנ"ל, ופעם אחת בלילה בימי החורף נתקבצו ד' תלמידים הנ"ל לשמוע תורה מפי רבם הנ"ל, ובאה אשת ר' זלמן הנזכר ובקשה מבעלה לפרוע קצת מן החוב שחייב לאלמנה למשרתת שלהם מרת רחל, ור' זלמן לקח הכסף והניחם על שלחנו ובתוך כך לקח אחד מן ד' תלמידים הנ"ל אל מן כב"ר ש"ת ס"ר ושמו נתן הלוי, לקח ידה של המשרתת רחל בידו ולקח אותן הזהובים שהיו מונחים על השלחן ואמר לחבריו שיהי' עדים שהוא מקדש את רחל בכסף הזה, ואמר לשם קידושין ורבו שמע וגער בו, ולא הספיק לגעור עד שכבר נתן בידה... ור' זלמן נבהל מאד

על שאירע כן בביתו, וגם המקדש קצת קרובו, וקרא למרת רחל והוכיחה למה עשתה כן לקבל קידושין מן התלמיד, ובתחלה השיבה מה היה לי לעשות, מה שהוא רצונו, גם הוא רצוני וכו' והיתה קצת מתאמצת להחזיק הקידושין. ולפי הנראה, מאן דהוא שהיה באותה פעם, אלפיה טענותיה שתחזיק הקידושין בכל יכולתה כי צריכי לפייסה ברצוני כסף לקבל גט, כי המקדש משודך לבתולה הגונה ומיוחסת ואבי המקדש עשיר גדול משופע, וכבר קבעו זמן החתונה (היינו המקדש את רחל, נתקשר בשידוכין) ואי אפשר לדחותה וכו' והתיעץ מהרי"ל עם הרב קויפלמן (מהרי"ל תשובה ק"א) והסכימו שניהם שהבחור יקדש את כלתו בפראנקפורט על נהר מאין, ובהנוגע לקידושיו אם צריך ליתן גט להמשרתת רחל, פנה אל רבותיו באושטרייך ובראשם רבו המובהק ר' שלום, והמה השיבו שאין חשש ואין צריך לגרשה (מלבד הרב ר' יעקיל אחד מהשלשה שפנה אליהם פסק שצריכה גט, אכן קיבל דברי שני גדולים ויצאה בלי גט).

עוד מצינו בספרי מהרי"ל³⁷ מאורע שגם יש קצת ליצנות וזה הדבר "משה מעיר פפנהויזען אשר כהנים עניים ועשירים בסביבותיו שלח את הספק בכור עגל לבית כהן אחד הדר בגייזענוואלד, והוא עני בינוני ותלוי ב" טפלי, והכהן לא היה בעיר בשלחו לו, גם הזהירו תחלה שלא ישלח לו כי לא יקבלנו, שצריך לו ולבניו את שלו, וכשחזר הכהן לביתו ומצא את העגל חרד חרדה גדולה ולא ידע מה לעשות, אם להחזירו או לא, מפני שהכהן הוא עם הארץ, וירא פן יעשה עבירה לזלזל בו ודר בישוב שאין בו בני תורה, אך לקח לו עדים ואמר שאינו רוצה לזכות בו כלל, אף כי יתן לו מזונות עד שיחקור מפי יודעי תורה מה יעשה שלא יחטא, וככה נותן לו המזונות ועומד עדיין בביתו זה י"ב ימים, ומתגרים זה עם זה בעל הבית והכהן, ושניהם דרו תחת שר אחד ויש לירא דליפוק חורבא מיניה ח"ו שהכהן אומר שהבעל הבית לא שלחו לכהנים אחרים עשירים שבמדינה ר ק ל ו מ ח מ ת א י ב ה נ ט ו ר ה ש י ש ל ו ע ל י ו, והבעל הבית אומר שהוא דר קרוב לו פרסה אחת מכהנים אחרים, וגם הבעל אומר אולי ידע שיכול לעכב לעצמו לא שלחו לשום כהן מפני המחלוקת.

ובשבוע שעבר נקנס כהן אחד לפקיד שלו בעיר ראיין גם כן מחמת ספק בכור שנשתלח לו מאשתקד, והוא הניחו ביד הרועה אצל בהמות אחרות, והפקיד העליל עליו בזה שלא עשה כדת משה וישראל, וקנסו בנ' זהובים דהיה לו לרעותו לבדו, ואותו כהן עני ויש לו ט' בנים, והקהלה מאושפורק עם הרב כתבו לאותו פקיד כדי להצילו שלא עבר על דתינו בזה... רבו בשוואבען ספק בכורות מכל הארצות, ושלחנו ציר מיוחד

37 נשאל ממר חיים אוישפורג (תשובה כ"ד) וז"ל השואל יגדל ירום ויגבה מאד הוד כתר תורה, מורי תפארתי... שלום רב לכבוד תורתך ולכל שאבי מימך מאת הכל יכול אשר נתןך עליון להבין ולהורות לרבים את חוקי אלהים ותורותיו האמת והצדק. ובהנוגע לבכורים הללו והזעקות של הכהנים ראה בספר שו"ת מהרי"ל ברונא קס"ב קס"ג דברים גוראים שגרמו מעשים כאלה.

לכך לכבוד תורתך שתורה להם הדרך אשר ילכו בה" ... ועל דבריו השיב המהרי"ל "חוששתי שלא יתקיימו דברי, כי כן עשו לי בשכבר גם כן בענין בכור אחד במדינה ההיא שכתבתי לאחד מן המורים מה יעשה בו ואפילו הכי לא נעשה באתרא דעמי הארץ וקלי הדיעות נינהו כמו שכתבת בעצמך" (עיין ברמ"א סימן ש"ו סק"ד ובש"ך שם. ועיין בפסקים וכתבים לבעל תרומת הדשן סימן קס"ו קס"ח).

למדנו מהמאורע הזאת איך שמרו בני ישראל דיני בכור, גם כי פקידי נוצרים השגיחו על בני ישראל שישמרו דיני תורה, ושלא שמעו לדברי מהרי"ל בעת הורה להם דיני תורה, ושקרה שעשו ליצנות לשלח הספק בכור לכהן שונא כדי לצערו. אין אור בלא חשך וצללים, אכן כל אלה המה כיוצאים מן הכלל, כי בכלל גדלו והצליחו, ושמרו התורה בכל מאדם.

פרק שלישי

מנהגים, דינים, שמועות והלכות מימים ההם שהרבה מהם לא נודעים לנו לפי שלא נזכרו בפוסקים או נשכחים מאתנו, אכן בקודש יסודם ויש להם ערך גם מפיצים אור על חיי הדור ההוא.

(א) ברכת נטילת ידים. "נשאל גדול הדור מהר"י מולין איך יתכן שהאדם נוטל ידיו שחרית וממתין לברך על נטילת ידים עד בית הכנסת, והשיב שדבר זה נתקן שימתין לסדרם בבית הכנסת כדי שישמעו עמי הארץ שאינם יודעים לברך ויענו אמן ויוצאים בברכתו" (האגור הלכות ברכות).⁽¹⁾

(ב) ציצית. "בריינוס נוהגין שגם נערים גדולים אין מ ט ע פ י נ בציצית עד שנושאים נשים" (וסמכוה דכתיב גדילים תעשה לך, וסמוך ליה כי יקח איש אשה" (מהרי"ל הלכות נשואין).

(ג) ציצית. "מי שאין לו רק טלית קטן" יברך עליו קודם ברוך שאמר "להתלבש בציצית" או על "מצות ציצית" (מהרי"ל הלכות ציצית ותפילין).

(ד) ציצית. "לא נהירא בעיני מה שיש נשים מכניסות עצמן לחיוב ציצית", ושאלו לו מפני מה אינו מוחה ביד הרבנית מרת ברונא בעירו שהניחה בכל עת טלית קטן, והשיב "שמא אינה מקשבת לי, ועל כי האי גוונא אמר מוטב שיהי' שוגגין ואל יהי' מזידין" (מהרי"ל הלכות ציצית ותפילין) ובאגור הלכות ציצית "נשאל גדול הדור מהר"י מולין על נשים שלובשות ציצית והשיב ששטות היא ומחזי כיהורא".

(ה) טלית משי. "נשאל גדול הדור מהר"י מולין על טלית של משי איזה מין ציצית נוהגים להטיל והשיב כי נוהגים להטיל צמר דצמר ופשתים פוטרם בין במינו ובין שלו במינו" (האגור הלכות ציצית). ועיין במהר"ם מינץ (יליד מגנצא ותלמיד מהרי"ל) תשובה ע"ח "וכן יש במקצת קהלות חשובות שיש להם

---

(1) בברכות ס' ע"ב מפורש שברכו על נטילת ידים אחר הנחת תפילין והט"ו ריש סימן מ"ו העיר על זה וכי נטלו ידיהם אחרי הנחת תפילין? וכתב שהברכות בחז"ל שם לא על הסדר נאמרו, שהרי כתב שם "כי מנח תפילין וכו' כי משי ידיה לימא וכו', ועיין בשו"ע סימן ד' וסימן ו' ובאחרונים, אבל טעמו של מהרי"ל מסתבר.

(2) אין ספק בדבר שכונתו על טלית גדול, אבל טלית קטן פשיטא שלבשו בזמנו טרם שלקחו נשים, וממילא אין כאן מקום לתמיהת אחרונים שכתבו "דבר תימא דעד שלא ישא אשה יהיה יושב ובטל ממצות ציצית" עיין בבאר היטב סימן י"ז ובמשנה ברורה שם.

(3) לפי שבשעה שלבשו טרם נטל ידיו, אולם בטור או"ח ח' פסק שילבש הט"ק אחר נטילת ידיו, נראה לי מדברי מהרי"ל שצויה לברך על הציצית בשעה שאמר ברוך שאמר נולד המנהג לנשק הציצית בברוך שאמר אשר לא נזכר בשלחן ערוך ובפוסקים.

(4) ברמ"א סימן י"ז התיר לנשים לברך אם רוצות בכך ולא הביא דברי מהרי"ל.

טליתות של משי המיוחד לחזן ביום טוב ובימים נוראים וכל מי שיתפלל רב או חשוב צריך ללבוש אותו טלית" (פ). עיין ביוסף אומץ (פפד"מ) אות רכ"ו. (1) תפילין. "אמר מהרי"ל שהוקשה לו על הבחורים שאין נשואין עדיין לנשים שהן מניחין תפילין, וגם הנשוי כבר, ועדיין רך בשנים לא ניהא שיניחם מפני שיצרן תקפה עליהם, והתפילין צריכים גוף נקי שלא להרהר בעודן עליו, ותמהני מאין הרגילים שמניחין כל כך בינקותן" (ציצית ותפילין) (ג).
(2) זמן תפלה. "מעשה במגנצא, בהושענא רבה הסכימו הצבור ובראשם מהרי"ל שהיו סבירים שעמוד השחר עלה" (ג). — ו ש ג ג ו דעדיין היתה הלבנה

(5) עיין בבית יוסף סימן ט' שהביא דברי האגור ועיין במג"א סימן הג"ל.
(6) עיין בבית יוסף סימן ל"ח בשם הכלבו שנשאל "על הבחורים ששאלת אשר מהרהרים אפילו בשעת קריאת שמע אל יניחו תפילין", ועיין בתוספת ר"ה דף ט"ו וברא"ש והר"ן והמרדכי בשם ר"ת שאם יחוש שלא יאמר בקדושה ובטהרה אינו בכלל "וכל מי שאינו מניחין הוא בכלל פושעי ישראל", ועיין בבית יוסף ריש סימן ל"ז, ותפילין צריכים גוף נקי (שבת מ"ט), אכן בעונותינו, האידנא בלאו הכי אינם מכוונים, וממילא חס וחלילה להתפטר ממצות תפילין מכח דברי מהרי"ל הג"ל.

(7) ואז, אם עלה עמוד השחר הרי יום הוא, כמפורש בנחמיה ד' ובחז"ל בכמה מקומות, וכן נהגו מדור דור במגנצא, לברך על טלית ולהתפלל ולקרות קריאת שמע, והשלש שעות שקבעו חז"ל לקריאת שמע, פשיטא דחשבין מעלות השחר כמפורש כן במגן אברהם סימן נ"ח ס"ק א' "נראה ל' דהכא לכולי עלמא מנינן מעלות השחר וכן משמע בגמרא (ברכות) דף ג' ע"א בתוספת ד"ה אלא למאן דגני ובגמרא גבי הא דפריך מדוד", ועיין שם בדגול מרבבה ובמחצית השקל, ובחיי אדם כלל כ"א סוף אות ג' "ומחשבין שעות הללו מעלות השחר עד צאת הכוכבים", וכן הוא בש"ע הרב ובסידור דרך החיים להגאון מליסא ובשאר פוסקים, ודוחק לומר דמהרי"ל וקהלתו קהל מגנצא עיר ואם בישראל בימים ההם, כולם היו אנוסים או אצים לילך לדרכם על כן התפללו עם עלות השחר, הרי קרה בהושענא רבה וברור ששמרו את ימי חולי המועד ובפרט היום הושענא רבה, הרי נראה שלכתחלה עשו כן אז ובפעם אחרת.

כן זמנו של עלות השחר מפורש באר היטב בפסחים צ"ד שהוא שיעור ד' מילין טרם נץ החמה, ושיעור מיל לפי שיטת רוב הפוסקים מאורי ישראל הרמב"ם ורע"ב, מהרי"ל (ראה להלן אות כ"ה) ותוספת יום טוב והגר"א, חק יעקב, התניא, וח"ס כ"ב דקים וחצי (ולפי איזה מהם כ"ד דקים) ממילא זמן תפלה תשעים דקים קודם נץ החמה, ובפרט בארצנו בחדשי החרף שרוב מתפללים אצים רצים לצאת לעבודה וביניהם בעלי מלחמה, ותלמידי בית הספר, לכן קבעתי בספרי "אוצר נחמד" ששעה וחצי טרם נץ החמה מותרים להתפלל, ואחרי שהדפסתי ספרי הנ"ל בא לידי ספר יקר "בין השמשות" להרב ר' מיכל טוקצינסקי, ושם בדף ק"ד מצאתי טבלאות מעשי ידי ראשי ישיבת עץ חיים בירושלם, לפרסם זמן קריאת שמע שם, ושמחתי לראות שגאוני ירושלם קבעו זמן קריאת שמע בשחרית תשעים דקים טרם הנץ, ולא שמענו ממי שהוא לעורר על החלטה זו. כי באמת פשוט הדין בתכלית הפשיטות, הן אמת כי המחבר בסימן ס"ט ביור"ד, ובהלכות פסח קבע זמן מיל 18 דקים, בשם תרומת הדשן. אבל גדולי ישראל הנ"ל הראו ברור בלי שום ספק שמיל הוא כ"ב וחצי דקים (עיין בספרי אוצר נחמד מדף 15). וכאשר נתפשט ספרי הנ"ל הרבה ברכוני על כי בררתי לפניהם זמן תפלה, ולפי דבריהם מנעתי בהרבה קהלות קטנות ומחלוקות אדות זמן תפלה, אכן שני גדולי תורה לא מצאו דברי מכוונים, ואעתיק פה דבריהם הנוגעים לענין זה ותשובתי להם. הגאון ר' אליהו מאיר בלאך ראש ישיבת טעלו בקליוולנד כתב אלי :

"רב תודות לכתה"ר עבור מתנתו היקרה ספרו החשוב "אוצר נחמד" אשר כשמו

זורה בתקפה — והיו מעטפין טלית והניחו תפילין וסיימו את פסוקי דזמרה.

כן הוא, אוצר נחמד לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא בדברים הנוגעים למעשה ושעונים בירור תמיד, ואמנם אף הצעירים הלומדים במכינה לשיבה יש להם פרובלימה זו... ובימות החורף ביחוד בשעות מלחמה עליהם לקום קום וללכת לבית הספר בשעה מוקדמת לפני אור הבוקר, והתענייני ביחוד בהוראתו זאת, אך דבר אחד לא ברור לי מה שלא נזכר בהוראתו כלל, כאשר חושב מזמן עלות השחר עד הנץ ד' מילין כמבואר בפסחים צ"ד והם ע"ב (ולפי דברי שם צ) דקים, אבל מה נעשה, והלא כמו כן איתא התם (בפסחים צ"ד; אמר ר"י משקיעת החמה עד צאת הכוכבים ד' מילין) שיעור זה משקיעת החמה עד צאת הכוכבים, ובוה החוש מעיד שבאמריקא הרקיע מתמלא מכוכביו אחרי חצי שעה ולכל היותר ל"ה דקים, ועל כן יש כאן איזה שנוי בעובי הרקיע, וכדומני שבכלל ענין עובי הרקיע אינו מבורר, וצריך לאמר דהיינו האטמוספירה המקבלת את אור השמש כשהיא עצמה כבר מתחת לאופק, ובמקומות שהאוויר זך הרי האוויר מקבל את האור זמן רב יותר מאשר בכאן, אך עכ"פ רבו כאן המתירים לעשות מלאכה במוצאי שבת כחצי שעה אחר שקיעת החמה, ואם כן מסתבר שכן הוא גם כן ב ז מ מן שמעלות השחר עד הנץ, נמצא דעלות השחר הוא הרבה מאוחר מאשר ע"ב (או צ) דקים לפני הנץ" עד כאן דבריו בהנוגע לענין זה.

הגאון ר' יוסף אליהו העניקין שליט"א רב בנויארק כתב אלי :

„אחר ברכי אותו במזל טוב לפרי רוחו החדש הנני להעיר בזה על דבר הנוגע מאד להלכה למעשה שבספרו בענין זמן תפלה... והנה ידוע מאמר חז"ל מקולי ב"ש ומקולי ב"ה... דהרי אליבא דר"י בפסחים שפסקו כן הרבה ראשונים ושו"ע(?) וכמעט כל האחרונים(?) נחשב לילה רק אחר ד' מילין, כמו עמוד השחר לענין יום שמתחיל ד' מילין קודם הנץ. וממש יחידים שומרים זה לענין מוצאי שבת שנוגע לאיסור סקילה, ואם נוסף עוד לומר דשיעור ד' מילין הוא שעה וחצי לא מצאנו ידינו ורגלינו, וההכרח לצדד זכות ולומר דכיון שאנו רואים כוכבים הרבה, אם כן הרי הוא לילה אף קודם לד' מילין, וסימן זה של ריבוי כוכבים יותר מכריע משיעור זמן, ואם כן גם בהשכמה הרי באותו שיעור שאנו מחזיקין לודאי לילה אחרי השקיעה מפני ריבוי כוכבים, הרי שיעור כזה קודם הזריחה יש בו ריבוי כוכבים גם בהשכמה, ועינינו ראות בכל יום בערך שעה קודם הזריחה בחרף ובתחלתו יש בו ריבוי כוכבים וחשך אפלה, שמא תאמר כיון שבצד מזרח באיזה קרן החל להאיר, שוב לא איכפת לנו על הכוכבים והחשך שבאמצע הרקיע, אם כן הכי נמי לענין ערבית, הרי בשבת ל"ה אמרינן שצריך להסתכל במערב ויצטרך להחמיר אף בריבוי כוכבים אם נקל בהשכמה, והרי דעת הרבה פוסקים שלא סגי באור כל דהוא, אלא בהאיר פני כל המזרח וזהו עמוד השחר, וכן הוא דעת הגר"א, ודי לנו להקל להתחיל התפלה בערך שעה קודם נץ החמה שליש אומרים זהו שיעור משיכיר בין תכלת ללבן (על פי הרמב"ם) ולכל היותר בשיעור שעה וחמשה מינוטין שעד שיגיע ליוצר אור יהי שיעור שיכיר" עד כאן דבריו.

ואען ואומר. א) ששני הרבנים הנכבדים אינם הראשונים שעמדו על ענין זה, וארצנו ארץ אמעריקא אינה הראשונה שעושים בה מלאכה בשבת חצי שעה אחר השקיעה, הלא בארץ ישראל גם כן עושים מלאכה במוצאי שבת כחצי שעה אחר השקיעה ובלי ספק בהסכמות גאוני ירושלם מדור דור, רק בהקדמת הספר „בין השמשות" להנ"ל תמצא בזה הלשון „רבים מהרבנים שבאו מארצות צפון צועקים ככרוכיאל על מנהג ארץ ישראל להדליק חצי שעה ומשהו אחר השקיעה, ומהם, מרעישים עלינו עולמות על שאין אנו משגיחים בפסק השלחן ערוך, ובפרט שהוא אתרא דמרן המחבר ההולך בשיטת ר"ת (עיין להלן) באורך הגשף, ובכל הספר לא מצאתי מענה על שאלתם אכן אין אף אחד מהרבנים הללו הרעיש עולמות על מה שקבעו בירושלם זמן ק"ש ותפלה שעה וחצי קודם נץ החמה, כי המה שני עינים נפרדים, וחילוק יש בין שחרית לערבית, ואין אף אחד השתמש בפתגם חז"ל מקולי בית שמאי ומקולי בית הלל.

(ב) בשחרית בשעה שעלה עמוד השחר, שעה וחצי טרם נץ החמה אף שהרקיע מלא כוכבי לילה התחיל היום של תורה, ובדבר זה לא הסתפק אדם מעולם כי כן מפורש בכתובים ובחז"ל, וכן אין מי שחולק על דברי חז"ל בפסחים צ"ד שמעמוד השחר עד נץ החמה ד' מילין הם, וכבר שאלו בבית המדרש בימי חז"ל הטעם, והוא בירושלמי פ"ק דברכות הלכה א... חברהון דרבנן בעי כמה דאת' אומר בערבית נראו שלשה כוכבים אעפ"י שהחמה נתונה באמצע הרקיע לילה הוא ומר אף בשחרית כן, (היינו אם נראו עוד ג' כוכבים נחשוב לילה. ובפני משה שם: כלומר (בלילה) באמצע עובי הרקיע ועדיין לא נגמר שקיעתה ואפילו הכי מחשבת לילה ואם כן אף בשחרית כן שאעפ"י שכבר התחילה החמה לצאת הואיל והיא עדיין בעובי הרקיע לילה הוא, דלעולם כל זמן שהוא בתוך עובי הרקיע גדון אותה כלילה ואנן קיי"ל מעלות השחר יממא הוא ואמאי ?) ומתרץ: א"ר בא כתיב הבקר אור, התורה קראה לאור בקר", וממילא גזירת הכתוב הוא, שהגם שכוכבים ברקיע ומהראוי לקראו לילה, אבל כן החליטה התורה. והגר"א בהגהותיו לאו"ח סימן רס"א כתב בפירוש "דומיא דקאמר שם מעלות השחר עד נץ החמה, דעלות השחר עד יין כוכבים עומדים זמן הרבה". ובהגהותיו ליור"ד רס"ב "אף שעדיין עומדים כל הכוכבים הוי יום".

(ג) אכן בהנוגע לבין השמשות, הלא מימי חז"ל (שבת ל"ה) עד ימינו אלה, טרם באנו לידי החלטה בברורי דברים מה הוא בין השמשות וספרים נכבדים ושלמים נתחברו על זה (מנחת כהן, בין השמשות, ועוד) אבל כל הפוסקים ראשונים ואחרונים כולם באו לעמק השוה שצריכים להבט על סימן ג' כוכבים (לא כמו שכתב הרב הענקין "ד' מילין", ולא מה שכתב "כוכבים הרבה") ובכל ענינים הנוגעים ללילה, לתפלת ערבית (בסימן רל"ג), למוצאי שבת (סימן רצ"ג) לתענית (או"ח תקס"ב) למילה בשבת (יור"ד רס"ב) בכל אלו המקומות נזכר רק סימן אחד, ס י מ ן ג' כ ו כ ב י ם. לפי שסימן זה, ג' כוכבים, מסרו לנו חז"ל, בשבת ל"ה ע"ב, "אמר רב יהודה אמר שמואל, כוכב אחד יום, שנים בין השמשות, ג' לילה, ... וא"ר יוסי לא כוכבים גדולים הנראים ביום, לא כוכבים קטנים שאין נראין אלא בלילה, אלא בינוניים", וכן היא בירושלמי ריש ברכות "ר' פינחס בשם ר' אבא בר פפא כוכב אחד ודאי יום, שנים ספק לילה, שלשה ודאי לילה", וכן פסק הרמב"ם בהלכות שבת פ"ה הלכה ג' ד' ובשלחן ערוך הג"ל והגר"א וכל אחרונים.

(ד) ובזה אקוה שתנוחי דעתם על מה שאנו מדליקים נרות במוצאי שבת כחצי שעה אחר השקיעה לפי שאז נמצאו ג' כוכבים ברקיע, בארצנו ארצות הברית, ובארץ ישראל, ואם תשאל הלא סוף כל סוף מצינו בפסחים צ"ד שמשקיעה עד צאת הכוכבים ד' מילין, וד' מילין המה תשעים דקים, על זה אשוב, הלא פלא דברים הנ"ל בפני עצמם, ששם בשבת ל"ד מצינו דברי ר' נחמיה שמשקיעת החמה עד צאת הכוכבים חצי מיל "כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל" וברש"י שם : זהו שיעור אורך בין השמשות ולאחר חצי מיל הוי לילה. ושם, ר"י בעצמו קבע זמנו של בין השמשות לג' רבעי מיל והינא אפשר לחלוק בדבר שאפשר לברר ? והלא כולם היו בארץ ישראל, ושם באמת כל הבין השמשות היא לכלל היותה מהלך מיל, על כן נאמנים עלינו דברי הגר"א בהגהותיו לאו"ח סימן רס"א "כי וודאי שיציאת הכוכבים וביאתן שווין וכו' אבל צאת הכוכבים דפסחים (ד' מילין) היינו כל ה כ ו כ ב י ם שאין כל הכוכבים נראים עד שיהי' לילה משיטהר האויר לגמרי מחמת קטנות הכוכבים דומיא דקאמר שם מעה"ש עד נץ החמה, דעלות השחר עדיין כוכבים עומדים זמן הרבה, ועד נץ החמה הוי ד' מילין, כן משקיעת החמה עד צאה"כ, היינו גם כן שיצאו כל הכוכבים וכו' א ב ג י צ י א ת ה כ ו כ ב י ם ד א מ ר י נ ן ב כ ל מ ק ו ם ש ה ו א ל י ל ה ה י א ב ג ' כ ו כ ב י ם ל ב ד ו י ה י ' ב י נ ו י ם " וכן כתב בהגהותיו ליו"ד סימן רס"ב לחלק בין בוקר לערב, דבבוקר כל שהתחיל אור היום להאיר אף שעדיין עומדים

אחרי כך צוה וגזר מהרי"ל וכל הקהל שיתענו על שאמרו פסוקי דזמרה, והניחו

כל הכוכבים תו הוי יום, ובערב היא להיפך כל שיש ג' כוכבים בינונים אף שעדיין כל אור היום בעולם תו הוי לילה, הרי מפורש בדברי הגאון ושפתיו ברור העלו שדברי חז"ל בפסחים ה' מילין אין להם שום שייכות עם שבת, מילה, תענית, והגני אשלם להרב הענקין בדבריו שכתב מקולי ב"ש ומקולי ב"ה, ושכח ששם נזכר גם מחומרי ב"ש ומחומרי ב"ה וכו', ואם תפס את דברי הגאון בהנוגע להאיר פני המזרח, מדוע לא נסכים עמו בהבנת הגמרא בהנוגע ל' מילין, וכדברי הגאון, כתב גם כן הרב בסדור שלו בביאור היטב דברי חז"ל בפסחים בהנוגע ל' מילין ושאר אחרונים עיין שבולי דוד או"ח סימן רס"א.

עוד פלא דבריו א) מה שכתב היאך מצאנו ידינו ורגלינו אם נאמר ששעה וחצי טרם הנץ זמן ק"ש ובערב וכו', ואם נאמר כדבריו שס"ה דקים טרם הנץ זמן ק"ש, האם אז מצאנו ידינו ורגלינו? וכי מחכים אנו בערב ס"ה דקים משקיעת השמש? וכל ס"ה דקים טרם הנץ לא נמצאו כוכבים ברקיע? או אין חשך ואפלה אז? או האיר פני המזרח אז? ומה שכתב ואם תאמר כיון שבצד מזרח באיזה קרן התחיל להאיר שוב לא איכפת לנו על הכוכבים וחשך ואפלה? כן הוא הדבר! ששוב לא איכפת לנו! כי כן הורו ראשי הפוסקים המגן אברהם בסימן פ"ט והפרי מגדים שם, והפרי"ח ומנחת כהן, שדי אם הבריק השחר כנקודה, ולא בעיגן האיר פני המזרח, ושם הביא המגן אברהם דברי הרמב"ם שקבע זמן, שעה וחמש שעה (עיין שם מה שהעיר על הרמב"ם בזה) ולא חלקו בין מדינות רמב"ם, אפריקא, ספרד, מצרים, וארץ ישראל, או ארץ פולין ארצו של המגן אברהם.

(ו) עוד רגע אדבר, על שיטת ר"ת בפסחים צ"ד ושבת ל"ה שמתרץ סתירת ר"י מפסחים למסכת שבת, שבמסכת שבת קבע זמן משקיעת החמה עד צאת הכוכבים לשלשה רבעי מיל, ובפסחים לארבעה מילין, ומתיר שבמסכת שבת הכוונה מסוף השקיעה, ובפסחים, מתחלת השקיעה, וממילא לפי דבריו מתחלת השקיעה עד סוף השקיעה הוא ג' מילין ורביע, ולא מצאו כל אנשי חיל ידיהם, ומה גם, כי לפי דבריו מתחלת השקיעה עד סוף השקיעה יום הוא, ואם כי כל הגאונים רבינו שרירא גאון ורב האי גאון ורבינו נסים גאון והרי"ף והרמב"ם רש"י ורם אלשקר חלקו על שיטה זו. ולפי דבריהם מיד אחר שקיעת גוף השמש הוי בין השמשות לכל דבר, עוד, בארצנו ארצות הברית, וארץ ישראל איך אפשר להבין דברי ר"ת ולומר דשיעור מהלך ג' מילין ורביע אחר השקיעה יום הוא? ומותרים לעשות מלאכה בערב שבת. ולמול בן שגולד בשבת שעה שלימה אחר השקיעה, הלא אז לילה הוא, ופלא על המחבר בסימן רס"א שהביא שם דברי ר"ת להלכה וקבע זמן של בין השמשות לשלשה רבעי מיל, והיתר לעשות מלאכה בערב שבת שיעור ג' מילין אחר השקיעה, בשעה שהיה בצפת ששם חצי שעה אחר השקיעה לילה הוא והכוכבים למאות ברקיע, ואף הוא לא הזכיר לחכות מתחלת השקיעה עד צאת הכוכבים או עד כלות השבת על השיעור של ד' מילין, אדרבה הוא מזכיר בכל עת רק השיעור של שלשה כוכבים כמו שהבאתי לעיל, והיאך אפשר לקבל שיטה זו בצפת או בארצות הברית או בירושלים? ואנו רואים שדעה זו גרמה מכשולות כמו שהתאונן המגן אברהם בסימן של"א שכתב, אבל במדינתנו לפעמים אין מקבלין שבת עד סמוך לרביעית שעה לצאת הכוכבים, ובאמת ברור בעיני שגם המחבר חזר משיטת ר"ת והכריע ביו"ד סימן רס"ו ס"ט שמיד אחר השקיעה הוא בין השמשות, ודוחק לאמר שכונתו לשקיעה השניה, דבר שלא נזכר בשום פוסק לחלק בין שקיעה לשקיעה, וכן הרב בסידור שלו שגם הוא כתב שיש על שיטת ר"ת פליאות גדולות ועצומות מן החרש ומן הגמרא ולפי דבריו חזר המחבר מדבריו אולם לא הביא מה שהבאתי מסימן רס"ו רק מסימן רס"ב, ואף לפי ר"ת מעולם לא אמר איש לחכות מתחלת השקיעה עד צאת הכוכבים לשיעור ד' מילין, אשר באמת המשנה ברורה בסימן רצ"ג הקשה זאת, והביא בשם מנחת כהן דאפילו לר"ת מכיון שאנו רואים סימן כוכבים שוב אין להקפיד על שלא נשלם השיעור ד' מילין, והנח להם לישראל.

טלית ותפילין בלילה ואמרו ג' סליחות וקראו ויחל כדין כל תענית צבור" (ספר מהרי"ל הלכות סוכה).

ח) פסוקי דזמרה. "אשר שאלת כשאין מנין בבית הכנסת כשגמר החזן פסוקי דזמרה אם יש לאמר ישתבח מיד בלא מנין או ימתין עד שיבאו האנשים ואז יאמרו ישתבח במנין" נשאל המהר"ם מינץ בסימן ח' על זה, והשיב דזה שפיר דמי אכן בסוף דבריו הכריע שהמחכים על המנין יחכו לפני ישתבח ואם כי ישתבח סוף פסוקי דזמרה ומהראוי שלא להפסיק, אבל לפי שהמהרי"ל פסק שיחכו לפני ישתבח כדי שיהי' על מה לאמר חצי קדיש על כן טוב לחכות רק שלא יפסקו בשיחה בטילה ומשבח שם דבריו, ועיין בסימן נ"ג ברמ"א ובמג"א. ט) תפלה. "אמר מהר"ש דכל תפלה לדידן קרויה אחת מן ישתבח עד סיום ובא לציון, לפיכך כשהתחילו אפילו ישתבח במנין והלך אחד מהן" ופיחת

ז) ומדי דברי מזה, אמרתי להעיר, ראיתי רבים בואים בבוקר אל בית הכנסת בשעה שהצבור מתפללים (אחר עמוד השחר) אבל אינם מתפללים עם הצבור, לפי שמחכים על הנץ החמה, ואז הם מתפללים ביחידות, ורבים מהאורחים חשובים אשר באים לבקר עירנו עושים ככה, ולפי דעתי יש בזה בזיון לצבור הרי גם מהרי"ל התפלל עם הצבור אחר שעלה עמוד השחר, ומפורש בפוסקים, "דעיקר תפלה בצבור הוא תפלת י"ח דהיינו שיתפללו עשרה אנשים ביחד, ולא כמו שחושבים ההמון שעיקר להתפלל בעשרה הוא רק לשמוע קדיש וברכו וקדושה ולכן אינם מקפידים רק שיהי' עשרה בביהכ"נ וזהו טעות, ולכן חוב על האדם למהר לבא לבית הכנסת כדי שיגיע להתפלל י"ח בצבור" (חיי אדם כלל י"ט ומשנה ברורה צ), ועד כאן לא פליגי החכם צבי בסימן ק"ו ונשמת אדם סימן ס"ח ומהר"ם שיק או"ח מ"ה בדין אין מעבירין על המצות אם גם באותה מצוה עצמה שייך מעבירין ולחכות על הזמן שיעשנה אחרי כן מן המובחר, דוקא אם יש בידו לעשותה אחרי כן מן המובחר, אבל אם אחרי כן לא יהי' בידו יותר היכולת לקיים המצוה היינו להתפלל עם המנין פשיטא שעליו להתפלל מיד עם הצבור, הרי כעין זה מפורש בסימן רל"ה אם הצבור מקדימין לקרות ק"ש מבעוד יום יקרא עמהם ק"ש וברכותיה ויתפלל עמהם, וברמ"א שם שלא לחזור להתפלל בלילה אעפ"י שהצבור מקדימים הרבה לפני הלילה, הגם שמצוה מן המובחר להתפלל כשהוא לילה, ומי שלא עשה כן, היינו שחיכה עם תפילתו עד לילה ולא התפלל עם המנין מחזו כיהורא (מרדכי והגהות מימוני ותרומת הדשן, ועיין ביאור הלכה למשנה ברורה סימן רל"ה) ודוחק לחלק דדוקא גבי מעריב אמרינן כן לפי שרשות הוא, והלא מפורש ברש"י מגילה כ' שרק שלפי שלא הי' בקיאים אז מתי עלות השחר הצריכו להמתין עד הנץ החמה, אבל היום כולנו בקיאים לפי שיש לנו שעונים ויודעים לכוין השעה, ובעיקר הדבר מאז, הבאתי ראיה דגם אפילו באותה מצוה, היינו שכמעט ברור שיהי' לו מנין סמוך לנץ החמה, אם הוא בבית הכנסת והצבור מתפללים, יתפלל עמהם אחר עמוד השחר מטעם דאין מעבירין על המצות, ומנא אמינא לה ממשנה דמנחות פ"י מ"ב "מצות העומר לבוא מן הקרוב לא ביכר הקרוב לירושלם מביאים אותו מכל מקום" והטעם משום דאין מעבירין על המצות. והלא בפירוש איתמר בריש פ"ח דמנחות דעומר נכלל בכל הקרבנות וכולם אינן באים אלא מן המובחר, ועם כל זאת הכלל אין מעבירין על המצות דוחה דברי המשנה שצריך להיות מן המובחר, ואם כן הכי גמי גבי תפלה, כן נראה לי.

8) לא בירר דבריו כראוי, לכן אין אף אחד שהביא דבריו, שהלא משמע מכאן שאפילו הלך טרם גמרו ישתבח, רשאים להמשיך התפלה עד אחר ובא לציון, ודבר זה לא שמענו כי הדרכי משה בסימן נ"ה שהביא קולא זו בשם מהר"ם כתב בפירוש שאם התחיל ברכו ויוצר אור בעשרה ואחר כן הלך אחד מהם גומר התפלה עד לבא לציון והפרי מגדים (נ"א) אשל אברהם א) ביאר דבריו "כשהתחילו ישתבח וקדיש ויצאו ביוצר אור גומרינן", אבל אם עזב באמצע ישתבח לא שמענו משום פוסק שיגמר עד אחר ובא לציון כיון דישתבח

המנין יכולין לגמור ולומר קדיש וברכו והכל, ועל היוצא ופוחת המנין נאמר ועוזבי ה' יכלו, ומעשה בעיר עניש שהתחילו המנין ונפחת ולא רצו לסיים בלא מנין וטעות בידם" (מהרי"ל הלכות תפלה).

(י) תפלה. "הקוברים מתים נוהגין לקרות ק"ש בברכותיה" אף לאחר ד' שעות כל היום כולו דמחמת אונס העבירו" (מהרי"ל הלכות תפלה).
 י"א) תפלה. "מהרי"ל התחיל תפלת י"ח בשעה שהתחיל הש"ץ תהלה לאל עליון" (10). (מהרי"ל הלכות תפלה).

י"ב) נשיאת כפים. "נשאל גדול הדור מוהר"י מולין למה אין הכהנים נושאים כפיהם בכל יום והשיב שנהגו הכהנים ליטבל קודם. וקשה להם ליטבל בחורף. ולכן המנהג דוקא ביום טוב, וגם מטעם ביטול מלאכה וכשהכהן אינו נקרא אינו עובר" (האגור הלכות נשיאת כפים) (11).

י"ג) נשיאת כפים. "נשאל גדול הדור מוהר"י מולין על ש"ץ שהוא כהן איך יתנהג בברכת כהנים והשיב שמלמדין אל מי שנושא המים ליטול ידיהם שלא ילך אצלו ואז אינו עובר שהרי כתב "אמור להם" (12) ועומד שם הש"ץ ושותק ואחר מקרא" (האגור נשיאת כפים).

י"ד) תחנון. "כשש"ץ יושב ליפל בתחנה, יהי' אחוריו לצד דרום ופניו לצפון" (13) (הלכות תפלה).

בעצמו שייד לפסוקי דזמרה, ועיין בית יוסף ג"ה ובפרמ"ג שם, וברמ"א סימן ג"ה ס"ג שכתב דאם התחילו להתפלל יוצר אור לא יתחיל הש"ץ להתפלל התפלה בקול רם דכבר נשלם יוצר (ורק) אם התחילו בקול רם השמו"ע יכולים להשלים כל סדר קדושה. ועיין במשנה ברורה שם, ואין אף אחד שהביא דברי מהרי"ל בזה, כי כנראה הרגישו כי טעות סופר בדבריו. (9) עיין בסימן נ"ח שפסקו דאפילו היה אונס לא יקרא בברכות, ולא הביאו את המהרי"ל, ברור, שבימי מהרי"ל אלמלא הברכה, היו מונעים לילך לקבור המת. ועיין במשנה ברורה בביאור הלכה בד"ה קוראה בלא ברכותיה, כי מצאתי בספר מהרי"ל הלכות תפלה שכתב בשם מהר"ש שהמנהג להקל בנאנס שלא להפסיד הברכות".

(10) פלוגתא בין גדולי הפוסקים אדות ענית אמן אחר גאל ישראל עיין טור סימן ס"ו וסימן קי"א והמחבר הכריע שלא יענה אמן אחר הש"ץ, אכן הרבה נוהגים לענות על פי פסק הרמ"א, ועיין במגן אברהם שהמדקדקים ממתינים בצור ישראל ועונים אז אמן, אולם האליה רבא מדחה דעה זו לפי דצור ישראל הוי באמצע פרק ועיין בסימן ס"ו ובאחרונים שהביאו כמה דעות בזה, ואם כן טוב מאד מנהג מהרי"ל שהתחיל תפלת י"ח טרם הגיע הש"ץ לסיום הברכה, רק פלא שלא הזכירו את המהרי"ל, ובפרט הרמ"א בדרכי משה שהביא שם שיטות בזה, והרי יש כאן עצה ישרה להמלט מחשש אמן או הפסק.

(11) הבית יוסף סוף סוף סימן קכ"ח הביא דברי מהרי"ל בשם האגור ודחה דבריו ובשו"ע לא הזכיר לא טעמו של מהרי"ל ולא טעם אחר. ועיין ברמ"א שם שהביא טעמו משום דביו"ט כל אחד הוא בשמחה, ודוחק לאמר שעל ידי זה נתבטל דין תורה. (עיין בעטרת פז על נשיאת כפים דף ל"ה מעשה נורא בשם הגר"א שרצה להנהיג נשיאת כפים בכל יום, ובאוצר החיים שנת תר"ץ דף 110) אולם בדרכי משה סימן קכ"ח אות כ"א החזיק בדברי מהרי"ל שהעיקר הטעם מפני שטרודים הם להמציא מחיה לביתם.

(12) עיין בסימן קכ"ח סעיף כ' ובמפורשים, והרמ"א הביא שם דברי האגור, אבל לא את המהרי"ל שממנו יצא דין זה.

(13) עיין טור ושו"ע קל"א וברמ"א, ואם כי הביא הרמ"א בדרכי משה סימן הנ"ל מנהגי מהרי"ל בתחנה אך בנוגע לש"ץ לא הביא דבריו.

ט"ו) תחנון. "במגנצא ובוירמייזא אומרים תחנה בט"ו באב ובט"ו בשבט" (הלכות ט"ו באב) ובל"ג בעומר (ימים שבין פסח לשבועות) ובסיון עד ג' בסיון. "כי בג' בסיון מתענים שם בכל שנה על גזירה שהיתה שם אותו יום, לכן אומרים תחנה עד יעבור התענית" (הלכות שבועות) ¹⁴ ובמנחה לפני פורים קטן (ה' פורים). ט"ז) הדלקת הנר. "הנה ראיתי כמה נשים כשנתארחות במעלי דשבת במקומות אחרים, ואז הנה מדליקות אותן הנרות שהיה להן להדליק בביתן, בבית הכנסת ומברכין עליהן להדליק נר של שבת... ותימהתי על זה כי עיקר נר של שבת ניתקן בבית משום שלום בית ועל זה שייך לברך אשר קדשנו וצונו, מלא תסור, אבל בבית הכנסת מה שלום בית איכא וכל מה שאנו מדליקין בבית הכנסת אינו אלא משום כבוד המקום יתברך" ¹⁵ (שו"ת מהרי"ל ג').

יז) טבילה בליל שבת. "הכונס אלמנה ואירע ליל טבילתה הראשונה בליל שבת אסורה לטבול ואלא טבילת מצוה היא לדחות שבת.. לפי שהחתן אסור ליקרב עליה באותו לילה, ואם חל אותה טבילה בליל שבת לא תטבול גם במוצאי שבת וממתין עד ליל ב' ¹⁶). וסיפר לנו מהרי"ל מעשה שהוא נשאל פעם אחת על ככה, והיה מורה איסור טבילה באותם הלילות, והיתה אשת מוה"ר זלמן רונקיל, והיא העידה על הזוג היתר שראתה שנהג בעלה היתר בכי האי גוונא ליטבל בשבת, והקשיב הזוג אליה וטבלה האלמנה בליל שבת ושכב הבעל אצלה והעיד בפנינו אמ"ץ מהרי"ל שמאותו לילה ואילך נחלש החתן ולא בא עליה עוד ומת כחצי השנה אחרי כן, ושוב אמר מהרי"ל סג"ל למה"ר זלמן הנ"ל הוראת אשתו בשמו והראה לו הדין בתשב"ץ" (מהרי"ל הלכות שבת).

יח) פת הנאפה בשבת. "כשהיה בשווידניץ ראה שקנו בשבת מלחם האפוי בשבת וכן התיר מהרי"ל כדפירשתי לעיל בהלכות יום טוב" (מהרי"ל הלכות שבת). ואלו דבריו בהלכות יום טוב, "ומהאי טעמא אפילו למאן דשרי לקנות פת האפויה בשבת מן הגוי, ביום טוב אסור לקנותו משום איסור הרקדה דשמא היום נרקד להפריד הסובין מתוך הקמח שקורין בייטלין מה שאין כן לגזור בשבת משום דידוע דודאי אסור. וסבר אולי ביום טוב שרי הרקדה", ושם, "שמהרי"ל הנהיג לחתום בחותם השק של קמח בבית הגוי מערב יום טוב, וביום

14) הרמ"א פסק כהמחבר שאין ליפול בט"ו באב ובט"ו בשבט ובל"ג בעומר ומר"ח סיון.

15) בליל יום כפורים, הרבה אנשים וגושים בואים לבית הכנסת במרכבה או באוטו טרם תוספת יום כפור. לפי שהבית הכנסת רחוק ממקום מגורם, וכדי שלא ליסעו אחר הדלקת הנרות, מביאין הנשים הנרות לבית הכנסת ובמרתף של בית הכנסת מדליקין ומברכין, ונודע הפלוגתא אם להדליק כלל בליל יוה"כ, אבל הלא אנו נוהגים להדליק ובפרט ביוה"כ שחל בשבת, והיאך יברכו על הדלקה, כי אפילו המהרי"ל שטח לישב המנהג שמברכין על נרי בית הכנסת אבל לא על הנרות במרתף של בית הכנסת, על כן נראה לי שיותר טוב להדליק בביתן אבל לא יקבלו השבת או היום טוב בהדלקה זו כמפורש בסיומן רס"ג שהתנו בתחלה ומהני, ראה ברמ"א הנ"ל ס"ק י'. "אם לא שהתנה תחלה ואפילו תנאי בלב סג"י".

16) עיין ברמ"א יור"ד קצ"ז ב' שהביא הלכה זו בשם מהרי"ל, ובשם יש מתירין במוצאי שבת דוקא, אבל לא בליל שבת כהוראת הרב זלמן רונקיל.

טוב שלח ישראל אחד לראות אם לא נתקלקל החותם ואפה הגוי ואכלו, ועיין בשו"ת מהר"י ווייל בסוף הספר בשם דיגין והלכות אות ב' "כשחל יום טוב באחד בשבת נראה דאסור ביו"ט פת שנאפה בשבת דאין שבת מכין ליום טוב והודה לי מהר"י ס"ל, והובא גם באגור "דיני יום טוב" בשמו⁽¹⁷⁾.

י"ט) אמירה לנכרי בשבת. "פעם אחת הטמינו בתנור לצורך שבת ונכבה האש וקראו לגוי בליל שבת והוציא הקדרות והדליק האש והטמינו שנית. והורצה לאזני מהרי"ל והתיר החמין לצורך שבת והזהיר מלעשות עוד דאיסורא קאעביד"⁽¹⁸⁾ (מהרי"ל הלכות שבת).

כ) אמירה לנכרי בשבת. "נשאל גדול הדור מהר"י מולין על מאכל התינוקות שעושין מלחם וקמח שקורין פפ"א שרגילות העובדת כוכבים לעשות ליהודים בשבת נראה שמותר לומר לעובד כוכבים דהוי קצת לחולה שאין בו סכנה והטלטול נמי מותר" (האגור דיני שבת⁽¹⁹⁾).

כ"א) אם להזכיר של שבת ביעלה ויבא ביום טוב שחל בשבת. "וגם לי הנהיגו כשהיה מתפלל ביום טוב ומזכיר של שבת ביעלה ויבא, היה מורי אחינו מהר"ז ומהור"ר משה וויניק ז"ל מלעיגין עליו ומשחקים בו ואומרים שאין להזכיר כלל" (תשובת מהרי"ל ג'⁽²⁰⁾).

כ"ב) טלטול המת בשבת. מהרי"ל בשו"ת שלו סימן ס"ה הביא מנהג מקומו של צורך החיים מטלטלים המת בשבת על ידי ככר או תינוק, עיין ברמ"א סימן שי"א ובמגן אברהם שם⁽²¹⁾.

כ"ג) ראש חדש. אמר מהר"י סגל מנהג יפה הוא במגנצא כשראש חדש שני ימים, בלילה הראשונה קודם השמנה עשרה דערבית קורא שמש העיר בקול רם בבית הכנסת "יעלה ויבא", להזכיר העם שיתפללו אותו, ובליל שני קורא "ראש חודש" משום דממנו מונין ימי החדש (ראש חדש) ונהגו דנערים

17) עיין או"ח שכ"ה ס"ד פת שאפה אינו יהודי לעצמו בשבת יש אוסרים ויש מתירים. ונראה משם שהרמ"א הסכים לשיטת המתירין לצורך מצוה ולא הביא דברי המהרי"ל בזה, ודברי מהר"י ווייל מובאים במגן אברהם סימן שי"ח ס"ב "ואם היה מו"ש יו"ט, אסור, דאין שבת מכין ליו"ט, מהר"י ווייל סימן ב"י והבאתי לעיל דברי מהר"י ווייל כי בלא זה אינם מובנים דברי המג"א.

18) לא בירר דבריו אם נכבה האש טרם שנתבשל, עיין שו"ת הרמ"א סימן ק"ב ובאו"ח סימן רנ"ג בבאר היטב אות י"א, בכל אופן מסתבר שיש איזה טעות בדבריו.

19) עיין שו"ע שכ"ח סעיף י"ח ברמ"א ובאחרונים.

20) המעיין בתשובת מהרי"ל יראה כי לא הכריע להזכיר. והרמ"א בסימן תפ"ז כתב בשם מהרי"ל להזכיר, ועיין בטו"ז ובאחרונים שם, כמדומה לי שאין המנהג בשום מקום להזכיר של שבת ביעלה ויבא, ויותר מפורש תמצא בספר מהרי"ל בהלכות תפלת יום טוב שאין להזכיר של שבת ביעלה ויבא.

21) הארכתי בדין זה בספרי החדש כליבו על אבלות פרק ראשון סימן ג' "כבוד המת" והבאתי באריכות את דברי מהרי"ל והגמרא שהביא שם (מגילה כ"ו) ואין מתצורך להכפיל הדברים פה.

קורין "יעלה ויבא" או "ראש חדש", כדי שלא יפסיק השמש בין גאולה לתפלה (שם) ⁽²²⁾.

כ"ד) תענית בכורים בערב פסח כשחל בשבת ⁽²³⁾. נשאל מהרי"ל כשחל ערב פסח בשבת מתי יתענו הבכורים וכתב השואל "שמעתי משמיה דר' ווייביש ע"ה שהיה נוהג הכי כשחל ע"פ בשבת דאז אין צריך להתענות יום ה' וראייתו "דאי הוי מתענה ר' יום ה' אז וודאי טעמא הוי משום דבוכרא דטעמא דאיסטנתי לא שייך הכי, ויש מי שהורין להתענות יום ה' ויריני מר הלכה למעשה בזה" (תשובת מהרי"ל קנ"ח) כוונת השואל לפי דעתי על הירושלמי ריש פרק י' דפסחים "שרבי לא אכל בערב פסח לא חמץ ולא מצה אלא בגין דהוה בכור, לאו מן הדא (שאין ראייה מכאן שרבי היה בכור לפיכך התענה בערב פסח) אלא מן הדא רבינו איסטנתי הוה, כד אכל ביממא לא הוי אכל ברמשא" (לפיכך לא אכל בערב פסח, לפי שאיסטנתי היה וכשאכל ביום לא היה יכול לאכול בלילה). ואם תאמר כשחל ערב פסח בשבת יתענה ביום ה', אם כן בקל היו יכולים לידע אם בכור היה או לא שאם התענה אז ביום ה' הרי סימן דבכור היה, דמכא איסטנתי לא שייך להתענות ביום ה' שלפניו, ומדלא ידעו התלמידים שבכור הוא הרי סימן שאין צריך להתענות ביום ה' שלפניו, והשיב על זה מהרי"ל "האי ראייה שכתבת בשם מהר' ווייביש אותה ראייה שמעתי מכמה רבוותא ז"ל ומורי ז"ל הגיד לי משמיה דנפשיה ונימיתי לו, דלמא לא מתרמי בימי רבינו הקדוש ערב פסח בשבת הואיל והיו מקדשין על פי הראיה, ואין זה תימא דהכי נמי צריך לאמר לבני בתירא דנעלמו מהם אם פסח דוחה שבת", כוונתו על פסחים ס"ו שלא ידעו מה לעשות כשחל ערב פסח בשבת אם פסח דוחה שבת או לא, ומחדש מהרי"ל לפי שבאמת בימיהם של בני בתירה לא קרה שיחול ערב פסח בשבת שאז קדשו על פי הראיה ⁽²⁴⁾. פליאה בעיני שנעלם ממנו לפי שעה דברי הירושלמי פסחים פ"ו ה"א שאפילו בזמן שקדשו ע"פ הראיה חל פעם אחת בי"ד שנים ערב פסח בשבת "א"ר אבון והלא אי אפשר לשני שבועות שיחול י"ד להיות בשבת" (והלא אי אפשר לב' שמיטות שהן י"ד שנים שלא יחול ערב פסח בשבת וכיון שזמן

22) הרמ"א לא הביא מנהג זה, בשו"ע או"ח רל"ו ס"ב "ומיהו מה שמכריו הש"ץ "ראש חודש" בין קדיש לתפלת ערבית לא הוי הפסק כיון שהוא צורך התפלה", ועיין רמ"א קי"ד לענין הכרזת משיב הרוח, ועיין במהרש"ל מובא בב"ח סימן רל"ו שהביא דעה שלישית שהשמש יקדים תפלתו שיוכל להגיע ליעלה ויבא קודם הקהל ויאמר בקול רם ועיין בהגהות עטרת זקנים או"ח רל"ו, ובאמת כן עשה מהרי"ל ביום א' דפסח שאמר בקול רם בשמו"ע משיב הרוח ומוריד הגשם (הלכות תפלה).

23) עיין באגור (הלכות דיני לישא מצה) "פסק גדול בדורו מהר"י מולין כשחל ערב פסח בשבת יתענו הבכורים ביום חמשי לפניו". וכן המנהג.

24) ועיין בתרומת הדשן קכ"ו שכתב כמעט כדברי מהרי"ל רק שסיים "שבשנים מרובות לא חל להם ערב פסח בשבת ונשתכח מהם הדבר", וגם הוא לא ראה דברי הירושלמי הג"ל. ובאמת אין ראייה משם דרבינו לשיטתו שאפילו ס"ב נדחה אין צריך להתענות ביום א' (מגילה ה) ומכל שכן ערב פסח.

קצר הוא איך נשכח מכל ישראל דין זה). „ולמה נתעלמה מהן הלכה“? (ומתרץ „כדי ליתן גדולה להלל“, הרי מפורש שגם אז קרה כן פעם בי"ד שנת²⁵). וצ"ע. כ"ה) שיעור מיל. „דרש מהר"י סגל מאד מאד יזהרו שתהא אפיה תיכף לעשיית המצות ולכתחלה אין להניח המצות פנויים כלל, כך כתבו הגאונים, ובדיעבד שיעור השהייה להחמיץ כדי הילוך מיל שהיא אלפים אמה והיא מעט יותר משליש שעה²⁶) (ספר מהרי"ל הלכות המצות).

כ"ו) הגעלת כלים. „וכן העידו רבותינו ז"ל שכך נהגו קדמונים בקהלות שפירא ווירמייזא ומגנצא“ (שמגעילים היורה טרם שמגעילים בה הכלים) (הלכות הגעלה²⁷).

כ"ז) מזמור לתודה. „יש מקומות שאין אומרים בפסח מזמור לתודה, דאין תודה נקרבת בפסח מפני חמץ שבה, ואנו נוהגים לאמרו, והמדקדק בדבר ידלג אותם שתי תיבות ומתחיל הריעו לה' כ מ ו ש נ ו ה ג י מ ב י ו ט במזמור שיר ליום השבת שמתחיל טוב להודות“ (תפלה²⁸).

כ"ח) מיני קטניות בפסח. „גזרו על כל מיני קטניות, ואל יאמר אדם כיון שאין איסור מדאורייתא אין לחוש, דכל דגורו רבנן, העובר עליו חייב מיתה על לא תסור מן הדבר אשר ירוך (הגם שלא מחמיצין כי אם חמשת המינים, מכל מקום גזרו על כל מיניהן אטו המה) וגם אין לומר מנהג כאן להתיר דמנהג טעות הוא, דדוקא על דבר היתר גמור ויש מקומות שנוהגין בו איסור על זה יכול לאמר דכאן מנהג היתר הוא, וגם זאת דוקא על ידי חכם הגון ותיק וחסיד שיוכל לדעת תוכן הענין, אבל דבר שפשוט איסורו ובא להתירו מכח מנהג, יסכר פי

25) עיין בספרי ארץ ישראל בבל וארצות הגולה דף 13 הערה 7 אם שמרו בני ישראל את הכלל לא „אדו“ ראש בעת שקדשו על פי הראיה, שהבאתי הרבה ראיות מחז"ל ע"ז. ובעיקר הדין בהנוגע לתענית בכורים בערב פסח האריך בזה הרב עהרנרייך באוצר החיים ספר שביעי דף 93.

26) עיין בית יוסף ושו"ע סימן תנ"ט ובמג"א שם ובהגר"א וחק יעקב. ודע כי בספרי אוצר נחמד דף 15. הבאתי כל השיטות בנוגע לשיעור מיל, ושם לדאבוני לא הזכרתי את דברי מהרי"ל בזה, וכאשר מצאתי אחרי כן שגם מהרי"ל קבע שיעור מיל למעט יותר משליש שעה שמחתי מאד, הלא הוא ראש פוסקים וכל גדולי ישראל קבלו דבריו כתורה, ובפרט לבני אשכנזים שאנו מבני בניהם פשיטא שעלינו לקבל דבריו, ומה באיסור חמץ החמור, החליט וקבע הלכה „ששיעור השהייה להחמיץ הוא מעט יותר משליש שעה“ כל שכן לתפלה ולקריאת שמע שיש לקבל דבריו (עיין לעיל אות ז) ואלמלי ראה הגאון חתם סופר (עיין ח"ס או"ח פ' ששם גם הוא החליט ששיעור מיל הוא יותר מח"י דקים) דבריו בודאי היה שמח מאד שכיון לדעתו. ומה שמייחס הבית יוסף שיעור מיל לח"י דקים על שם התרומת הדשן, באמת בתרומת הדשן קכ"ג לא הוחלט כן רק הביא השיעור הנ"ל בהשאלה והוא לא השיב ולא בירר ולא הוחלט.

27) עיין בשו"ע תנ"ב במג"א סק"ו „ונ"ל דאם היורה אין בני יומה אין צריך להגעילה תחלה ולא גרע מהכלים עצמן“ ולא הביאו דברי מהרי"ל.

28) עיין סוף סימן תכ"ט ברמ"א דאין אומרים מזמור לתודה ולא הביא שרי מהרי"ל הגם דמסתבר טעמא, ומנהגו שהביא אדות מזמור שיר ליום השבת ביום טוב, גם כן לא ראיתי משהוא שיביאו משמו.

דוברי שקר וגם אם תולה בחכם, שוא ושקר דברי הנביא ההוא, ואולי היה החכם שם היה משיב הבדאות והשוא על פניו" (הלכות פסח) ⁽²⁹⁾.

כ"ט) מנהגי הסדר. "אמר מהר"י סג"ל מצה עליונה למוציא, שניה לאפיקומן ואכילת מצה, שלישית לכריכה, ואם הוחלף לא עיכב, שני תבשילין אפילו כשחל ערב פסח בשבת (ואמר מהר"י סג"ל שמוה"ר מישל היה נוהג ואמר שקבלה בידו מרבותיו מתי שערב פסח בשבת לקח במוצאי שבת בשר וביצה לאפוקי נפשיה מפלוגתא) ומנהג ליטל בשר זרוע על שם בזרוע נטויה, וביצה דתרגומו ביעא דבעי, רחמנא עלן ופורקנן, חרוסת זכר לטיט. ועליו יהי' מונחין קידה וקנמון ושאר בשמים מחותכין ארוכי זכר לתבן" (האגדה) ⁽³⁰⁾.

ל) "במוצאי פסח בלילה לא היה חמץ בבית מהר"ש ולא חשו ואכלו מצה" ⁽³¹⁾ (הלכות פסח).

ל"א) חמץ אחר הפסח. "והיה רגיל לאמר להבחורים הבאים אחר פסח לישיבתו, כל מי שימצא חמץ בחדרו, ישרפנו, כי אני לא בדקתי בחדר הבחורים" (הלכות בדיקת חמץ) ⁽³²⁾.

ל"ב) ספירת העומר. "שמש העיר היה מקבץ אליו בבית הכנסת כל הנערים אחר סיום התפלה, והיה מברך עמהם בקול רם ברוך אתה... על ספירת העומר שהיום יום א' ח' ד'.. שהיום שבעה ימים שהם שבוע אחד.. מ"ט שהן שבעה שבועות ולמחרתו הוא ערב שבועות" ⁽³³⁾ (ספירת העומר).
ל"ג) ספירת העומר. "שכח פעם אחת לספור, בספר אור זרוע כתב שאין לו לברך שוב בשום לילה, אך יעמוד אצל המברכים ויענה אמן אחריהם" ⁽³⁴⁾.
והיה המורה אל השואל לקיים פסקו של אור זרוע וכי הוא היה מתיחס אחריו והיה בחור נחמד נושא חן בעיני מהר"ל מתוך חריפתו והיה שמו יצחק אור זרוע" (ברכת העומר).

ל"ד) גלוח בימי העומר. "מהר"ל הנהיג לבחוריו איסור גלוח מפסח עד ל"ג בעומר. ויש נוהגין בהחבא היתר קודם ראש חדש אייר, וכן ראיתי נוהג מהר"ז שטן שישב באפענהיים ג' פרסאות מק"ק מגנצא והיה מגלח זקנו קודם ר"ח אייר טרם הלך למתיבתא דמהר"י סג"ל למגנצא ואמר לא ירגש בי אמ"ץ

(29) עיין סוף סימן תס"ד.

(30) עיין סימן תע"ג סדר הסדר.

(31) עיין פסחים ל' "דאמר רבא כי הוינן בי רב נחמן כי הו' נפקו שבעה יומי דפסחא אמר לן פיקו וזבינו חמירא דבני חילא", ועיין סימן תצ"א במגן אברהם. ובחק יעקב ומנהג הגאון.

(32) עיין סימן תל"ו.

(33) בשו"ע לא נזכר נוסח זה "שהיום" רק הלבוש כתב שלא לאמר "שהיום", אכן האליה רבה כתב שאין חשש לאמר לפי שגדולי פוסקים הביאו נוסח זה, ומה שסיים שם המהר"ל מ"ט יאמר שהן שבעה שבועות ולמחרתו הוא ערב שבועות נתן מקום לחשוב שמהר"ל אמר כן כשהיה מ"ט יום, אכן באמת הלא נראה לעין כל שהכותב כתב להודיע לקוראיו שאם ערב יו"ט עיין בחק יעקב תפ"ט ופשוט הוא.

(34) בשו"ע סימן תפ"ט לא נזכר תקנה זו, רק האלי"ה רבה בסימן תפ"ט הביאו בשם מהר"ל.

הרב מתי גלחתי" (35) (ימים שבין פסח לשבועות), אבל מהרי"ל בעצמו גילח זקנו ערב שבועות (שם).

ל"ה) אקדמות. "במגנצא אומרים אקדמות בסיום פסוק בחודש השלישי" (36). (שבועות).

ל"ו) תספורת בימי המצרים. "אם חל ט' באב נדחה ליום א' היתר מהרי"ל לספר בשבוע שלפניו" (37) (ה' ט' באב).

ל"ז) תשעה באב שחל בשבת. "מנהג בריינוס לסעוד בשבת סעודה שלישית טרם תפלת מנחה" (38) אבל לא כשחל ט"ב בשבת שאז סועדים אחר מנחה ויהי בשב מהרי"י כ"ץ ז"ל שם בראש לא ידע המנהג של הרב הנזכר וצוה לשמש העיר לקרוא אל העם לסעוד מעיקרא כשאר שבתות, ואמרתי לו מנהג הרב כדלעיל והיה קשה בעיניו להקשיב אל דברי וחרה אפי לשנות מנהג הארי נח נפש. ובדקתי להחזיק אמריו טהורות ומצאתי בספר הרוקח כי התוא עובדא" (ט' באב).

ל"ח) תשעה באב. בסיום הקינות בט"ב מתחיל המופלא וכן עשה מהרי"ל ואמר "ציון הלא תשאלי לשלום אסורין" (ט"ב).

ל"ט) תשעה באב. "מה שרגילים לילך לבית הקברות בתענית, נראה לי טעם משום דבית הקברות מקום מנוחת צדיקים, ומתוך כך הוא מקום קדוש וטהור, והתפלה נתקבלה ביותר על אדמת קודש, והמשתטח על קברי הצדיקים ומתפלל אל ישום מגמתו נגד המתים השוכבים שם, אך יבקש מאת השם יתברך שירחם עליו בזכות הצדיקים שוכני עפר" (39). (תענית).

מ) תשעה באב. בזמנו נהגו להתענות ב' ימים, נשאל מהרי"ל אם חל ט"ב בשבת ונדחה אם גם אז צריכים להתענות שני ימים, והשיב שלא נהגו כן (תשובה קס"ה, מובא במגן אברהם סימן תקנ"ח).

(35) כנראה לא הקפידו אז על ל"ג יום כמו שכתבו אחרונים בסימן תצ"ג, ואם כי גלחו בסתר, עם כל בלי ספק הי' קבלה בידם מרבותיהם, ובפרט הרב מהרי"ז שטן שזכר פעמים רבות בספרי מהרי"ל לאדם גדול, אכן ברור שיש לחלק בין זקנו לשערות ראשו כמו שכתב הנודע ביהודה קמא או"ח י"ד והח"ס יור"ד שמ"ח (ראה ספרי אח לצרה דף 268) (36) אדות אמירת אקדמות אחר קריאת פסוק ראשון דברי גדולי אחרונים עיין סו"ז תצ"ד שלא מצא קורת רוח במנהג זה, ובכמה קהלות קבלו דבריו ואומרים אקדמות לפני הקריאה, אכן בשו"ת שערי אפרים תשובה י' האריך מאד לחזק מנהג זה מש"ס ופוסקים, ועיין באל"י רבה סימן הנ"ל הביא מספר ישן נושן מעשה על מה ומדוע תקנו, ופלא שלא הביא דברי מהרי"ל, כי מנהג שנהגו אז בני ישראל במגנצא, קודש הוא לנו.

(37) בימי מהרי"ל טרם נתפשט המנהג שלא להסתפר בימי המצרים, רק בשבת שחל בו ט"ב לא הסתפרו כמפורש בתענית, ובספרי הראשונים, והראשון שהביא מנהגנו שלא להסתפר בין המצרים הוא הרמ"א שהביא בשם מנהגים (תקנ"ד ס"ד).

(38) עיין סימן רצ"א ברמ"א שהביא שתי דעות בזה והכריע לאכול אחר מנחה, ובשבת שחל בו ט"ב פשוט הוא דאוכלין אחר המנחה.

(39) עיין תענית י"ז שהביא שני טעמים, הרי אנו חשובים לפניך כמתים, וכדי שיבקשו עלינו רחמים. אכן בירושלמי תענית נמצא רק הטעם שחשובים לפניך כמתים, וכן הביא הרמב"ם רק טעמו של הירושלמי, וכן כתב מהרי"ל שאל ישם מגמתו נגד המתים.

מ"א) ראש השנה. "וכן ראיתי מעשה במהר"י סגל שהוא בעצמו תקע במגנצא בשופר של איל שהובא בו ביום מערפורט מחוץ לתחום" (ראש השנה) 40.

מ"ב) ראש השנה. "דרש מהר"ל יזהרו כל העם שלא להקיא בשעת התקיעה, כל דבר המביא לידי כיחה וניעה אסור לאכול בראש השנה ומטעם זה יש נזהרין מלאכול אגוזים בראש השנה ק ו ד ם ה ת ק י ע ה 41" משום דמרבין ליחות" (ראש השנה).

מ"ג) ראש השנה. אמר מהר"ל דלהבי מאריכין בתקיעה אחרונה ונקראת תקיעה גדולה, למען ישמעו העם שסיימו הקולות ויאמרו אשרי העם יודעי תרועה, והראיה בפסוק במשוך היובל המה יעלו בהר, נמצא שמשכת הקול סימן שכינה ורשאין לעלות ההר. (ראש השנה).

מ"ד) ראש השנה. אין מברכין זמן ביום ב' דראש השנה לפני תקיעת שופר 42 ואפילו בלחש לא יברך (ראש השנה).

מ"ה) ראש השנה. מהר"י סג"ל היה רגיל להיות ש"ץ בכל שנה ביום ראשון של ר"ה 43 והיה מעמיד חשובים אחד מימינו ואחד משמאלו בר"ה ויוה"כ (ראש השנה) 44.

מ"ו) ראש השנה. מהר"ל התענה בכל שנה ביום ב' דראש השנה 45. (ימים נוראים).

מ"ז) ערב יום כפור. "מנהג ריינוס שנותנים מעות — במקום הכפרות — לעניים דאז לא מתבייש העני מלקבלם, אבל כשנותנים את התרנגול גופא, יאמר

40) כדי להבין דבריו אקדים פה, שבזמנו של מהר"ל קם רב אחד ר' ליפמן מילהווען שהרעיש עולם לתקוע דוקא בשופר של איל (דברים נחמדים, הוסיאטין תרס"ב) ובעירו ערפורט היו מומחים שעשו שופרות של איל דוקא, ושם, הכריז בארור האיש אשר יעשה שופרות של תיש, וחתמו על אגרתו גדולי דורו ושם, "בכך האגרת הזאת נשתלח למדינת ריינוס לשיבת מהר"י סג"ל, וממילא שלחו לו גם שופר של איל ותקע בו בר"ה משום חביבת מצוה, שדוחק לאמר שלא היו במגנצא שופרות בכל חודש אלול, רק לא היו של איל, ובעיקר הדין בשופר שבא חוץ לתחום עיין או"ח תקפ"ו כ"ב. וטו"ז סימן ת"ר.

41) בסימן תקפ"ג הביא הרמ"א בשם מהר"ל שלא לאכול אגוזים בראש השנה, ובאמת מהר"ל כתב לפני התקיעות והטעם שמרבין ליחות, ומה שכתב שם הרמ"א שלא לאכול אגוזים משום שאגוז בגמטריא חטא לעת עתה לא מצאתי המקור לזה.

42) כן נהגו בריינוס, וכן תמצא ברוקח (שהיה רב בחירמייזא כשתי מאות שנה לפני המהר"ל) בסימן ר"ד שאין מברכין זמן אלא אם כן חל יו"ט ראשון בשבת, וכן סתם האגור שהיה יליד אשכנז ורב באיטליא בדיני ראש השנה, ובשופר ביום שני אין מברכין זמן אלא אם כן חל יו"ט ראשון בשבת אז מברכין זמן בלחש". והטור הביא שתי שיטות בזה, והבית יוסף הכריע שלא לברך, אכן הרמ"א בסימן ת"ר הביא שנהגו לברך זמן.

43) בכמה ספרי מהר"ל הנוסח שהיה ש"ץ ראשון בראש השנה, היינו שהתפלל שחרית, אכן באיזה ספרי מהר"ל הנוסח שהיה ש"ץ ביום ראשון דראש השנה וכן מסתבר.

44) עיין בטור ושו"ע סימן תרי"ט בשם פרקי דרבי אליעזר על יוה"כ מנהג זה, ובבית יוסף שם הוסיף גם על ראש השנה בשם הגהות מיימוני החדשות.

45) מוזכר מנהג זה בשו"ע תקצ"ז ובפרט על יום ב' דראש השנה עיין סימן תר"א.

העני; זה השליך עונותיו על תרגול זה ונבזה אני לו ששולחו אליי (ערב יום כפור) ⁴⁶.

מ"ח) ערב יום כפור. בערב יוה"כ נהגו שם ליטבל אנשים ונשים נערים ובתולות בר מצוה ובת מצוה משום תשובה (ערב יום כפור) ⁴⁷.

מ"ט) יום כפור. "בימי אבי מהרי"ל במגנצא בהיות עם רב שם היה נוהג ששמש העיר היה מכריז בערב, להגיה מנעליהם בביתם ביום הכפור" (ליל יום כפור. משום מיאוסא ובלבול המתפללים).

נ) דוכן בנעילה. "וכן ראיתי במהרי"ל סג"ל כמה וכמה שנים שהוא כיוון להיות כל תפלה בעונתה, ואם ימשך נעילה תוך הלילה מכל מקום עולים הכהנים לדוכן ונשגבה פליאה בעיני מהרי"ל ⁴⁸) מאחר דכתיב "ביום צותו" והדוכן הוא עבודה, גם כן תהי' ביום ואמר ששוב מצא טעם לדבר הואיל ועיקר הקרבנות נקרבות ביום, יכולין האימורים להקרב בלילה, וכן איתא בפרק תפלת השחר איברים של עולות ופדרים של שאר קרבנות שנזרק דמן קודם שקיעת החמה קרבין כל הלילה וכנגדם תקנו תפלת ערבית הכי נמי גבי דוכן לא שנא.

נ"א) נר ביום כפור. "וכן ראיתי שכבה נרו של מהרי"ל פעם אחת ביום הכפור ולא אמר להדליקו שנית" (יום כפור), ועיין בסימן תר"י שתביא דבריו שלא להדליקו על ידי נכרי. ומה טוב לפרסם פה מה שקרה בנרו של מהרי"ל להשקיט רוחם אם יראו נרם נכבה.

נ"ב) ברכת שהחינו בסוכות. מהרי"ל בירך שהחינו בשני לילות של סוכות בסוף (הלכות סוכה), עיין סימן תרס"א דהמחבר והרמ"א פסקו דבליל שני

46) רמ"א סימן תר"ה בשם מהרי"ל.

47) עיין סימן תר"ו והביאו הפוסקים בשם מהרי"ל ורוקח ולפי דבריהם יטבול את עצמו שלש פעמים.

48) פלא מה שכתב הדרכי משה סימן תרכ"ג בשם מהרי"ל דאפילו אם איחר תפלת נעילה עד הלילה נושא כפיו ותלה דין זה בשם מהרי"ל, הלא מפורש במתניתין תענית כ"ו דנושאים כפיהם בנעילה, ושם לא חילקו בין יום ובין לילה רק רב ור"י פליגי שם על זמן נעילה, ועכ"פ כולם מודים דתפילת נעילה צריך לסיים עם צאת הכוכבים בסתימת לשון הסוד בסימן תרכ"ג, והלא נשיאת כפים היא בסוף תפלה, ובכל ספרי המנהגים לא חילקו מתי מותר לישא כפים בנעילה, ומתי לא, רק כתבו סתם שנושאים כפים בנעילה וכן סתם הרוקח שהיה כמה וכמה דורות לפני מהרי"ל שנוהגין במגנצא ובחירמיזא לישא כפים בנעילה (עיין סימן רי"ח שם) וכן הזכיר ר"א קלאזנר במנהגיו דף י"ג. רק חמהרי"ל היה הראשון בין גאוני אשכנז שכיוון לסיים תפלת נעילה בעונתה כדי שהכהנים ישאו כפיהם טרם חשיכה. אכן אם סיימו בלילה (כמנהג כל ערי ישראל כמו שהעיד הלבוש "שלעולם מסיימין בלילה") עלו גם אז הכהנים לדוכן כמנהגם בכל ערי אשכנז מימי הגאונים ובעלי התוספת, רק המהרי"ל היה הראשון שלא מצא קורת רוח במנהג זה כלשון תלמידו "שנשגבה פליאה בעיני מהרי"ל מנהג זה, מאחר דכתיב ביום צותו והדוכן הוא עבודה, אכן לא הרהיב לבטל מנהג ישן נושן ויגע וחפש פשר דבר על המנהג, ואיך מתיחס הרמ"א מנהג זה למהרי"ל? ובעיקר הדין אם לישא כפים בנעילה, הנושאים יש להם על מי לסמוך, עיין בשאלה יעב"ץ ח"א נ"א הגם שגם הוא חשב שמהרי"ל היה הראשון שהנהיג מנהג זה, ועיין בהגהות מאן מברזאן לארחות חיים סימן תרכ"ג ובארחות חיים שם.

יברך זמן טרם ברכת לישוב בסוכה, אכן כמה אחרונים התאמצו לקיים פסקו של מהרי"ל וכן נהגו רבים, עיין משנה ברורה וכן פסק הגר"א.
 נ"ג) לולב, מהרי"ל נהג ליקח לולב חדש בהושענא רבה (סוכה).
 נ"ד) שמחת תורה. כהן או לוי מותר להיות חתן בשמחת תורה. והעיד על אביו מהר"מ מולין שהיה בכל שנה אחד מן החתנים הגם שהיה לוי (הלכות סוכה) וכן הביאו האחרונים בסימן תרס"ט עיין משנה ברורה הנ"ל אות ב'.
 נ"ה) מגילה. "אמר מהר"י סג"ל מעשה במגנצא פעם אחת שהפסיק הקורא שלא הספיק לומר שמות הרשעים בנשימה אחת, והצריכהו חכמי העיר לחזור לראש המגילה וזה היה טורח צבור בהנם דהיה די לו לחמש מאות איש" (נ"ו) שהחיינו ביום. "אחר תפלת י"ח אומר חצי קדיש וקורין בספר תורה פרשת עמלק ומחזירין התורה, ועומד הקורא למגילה ומברך שתים לפניה, אמר מהר"י סג"ל דמהר"ם כתב דהקורא יברך גם כן בשחר זמן בחשאי, בשעה שהצבור עונין אמן כדי לקיים דברי רבינו תם" (הלכות פורים).
 נ"ז) שחיטה. "ראיתי מעשה בפני מהרי"ל בוירמייזא שחטו בהמה שקורין פופיל וציווה מהרי"ל לשוחטה על עפר תיחוח ולכסות הדם דספק הוא אם היא חיה או בהמה" (נ"ז) ... והעיד מהר"ז קיצינגען שגם ציווה הרב באותה פעם

49) עיין שו"ע או"ח תר"צ ס"ק ט"ו שהרמ"א כתב דדוקא לכתחלה יאמר בנשימה אחת אבל בדיעבד אם הפסיק יצא. והביא כן בשם מהרי"ל, ופלא הלא המהרי"ל כתב שצריך לאמר עוד הפעם על כל פנים "מחמש מאות איש".

50) מנהג זה שלא לברך זמן ביום, הוא מנהג ריינוס ואשכנז, כי גם בעיר וירמייזא ברכו רק שתי ברכות ביום כמו שהעיד הרוקח בסימן רל"ו, וכן במדינת אשכנז כמו שהעיד האגור בספרו הלכות פורים, ובאשכנז אין מברכין שהחיינו ביום וכן רוב העולם, ועיין רמב"ם פ"א דהלכות מגילה וחנוכה ה"ג, וביום אינו חוזר ומברך שהחיינו, ובמגיד משנה שם כתב הטעם "והרי הוא כסוכה שכיון שבירך זמן בלילה אינו מברך ביום, אבל יש מן המפורשים שכתבו שעיקר הקריאה הוא ביום ואף על פי שבירך זמן בלילה חוזר ומברכו ביום וכן נהגו בארצותינו, אכן בהגהות מיימונית להרב ר' מאיר הכהן מאשכנז (חברו של המרדכי ותלמיד מהר"ם) הביא בהגהותיו שם "אמנם נהגו העם כרבינו המחבר (לברך ביום רק שתי ברכות) וכן הנהיג מהר"ם רבו ורוקח". גם הביא שם מנהג מהר"ם לברך בלחש, אכן לאחרים פסק ליברך רק שתי ברכות. ופלא בעיני שהרמ"א בכל עת התאמץ לקיים מנהגי אשכנז כמו שהעיד בהקדמתו, וכאן אדרבה, הרמב"ם והבית יוסף שהיו גדולי ספרד קימו הפעם את מנהג גדולי אשכנז והרמ"א פסק כמנהג ספרד, ומה בכך שבני הכפרים לא קראו המגילה בלילה, הלא אנו קוראים וברכנו זמן בלילה, ושני גדולי ישראל הגאון מחילנא (בעליות אליהו) והגאון התניא (בסדור שלו) כיוונו לדעה אחת להגון על כבוד גאוני אשכנז מבלי לברך ביום זמן כמנהג רבותינו באשכנז שאנו מבני בניהם.

51) עיין יור"ד סימן כ"ח סק"ד דהמחבר כתב שלא לכסות דמו, והרמ"א הביא משם מהרי"ל וייל לכסותו וישחט עוף עמו, ופלא שלא הביא דין זה בשם מהרי"ל שהיה רבו של מהרי"ל וייל. ויש לעיין שם בסימן כ"ח ס"ג כתב המחבר כוי שהוא ספק חיה וכלאים הבא מבהמה וחיה צריך לכסות דמן, משמע מדבריו שכוי ספק חיה וספק בהמה והיא בריה בפני עצמה ולא מכלאים, ובסימן תצ"ח ס"ק י"ח תמצא כוי פירש בריה שנולדה מתיש וצבי, והיה לו לומר: "כוי ובריה שנולדה מתיש וצבי", ועיין בתפארת ישראל ריש פרק כיסוי הדם דכוי היינו הבופעל, וכתב כן בפשיטות מבלי לעורר על דברי המחבר וקודמים לו דבופיל אינם מכסים דמו שאין בופיל בכלל כוי הנזכר בפירוש המשנה שם שמכסין דמו מספק.

לשחוט גם עוף ולכסותם יחד להוציא נפשו מפליגתא מידי ספק" (הלכות שחיטה).
 ג"ח) שחיטה. "יפה ונכון להעביר ידו תוך חתך שחיטת בהמה להרגיש עם
 המשוש ששחט כראוי דבראיה בעלמא אין לבדוק יפה דבית השחיטה מלאה דם.
 ואי אפשר לראות" (מהרי"ל הלכות שחיטה, ועיין בסימן כ"ח בטו"ז ובאחרונים וכן
 נהגו השוחטים).

ג"ט) חלב. "שאלו למהרי"ל היאך אוכלים הבחורים הנכרים (רצונו לומר
 שאינם ילדי מגנצא) מבדיקות הקילות שמקילים להתיר במגנצא⁵²). תוך חומת
 העיר, ומחוצה לה אסורה, והשיב דאין לחוש על פי המרדכי⁵³) דכתב דבזמן הזה
 אין אנו בקיאים בחומרי המקום שהלך לשם וחומרי המקום שיצא משם, ושוב אמר
 דאיתא בתוספת פרק קמא דפסחים שתי פרות היו חורשות, כיון שמתקבצים
 שם⁵⁴), ומכאן נהג מהרי"ל בביתו שלא להניח לאכול מאותן פאנצין שנפל עליהם
 מחלוקת הגדולים⁵⁵), לפי שמתקבצים שם בחורים⁵⁶) מאותן גלילות שנוהגין שם
 איסור חלב בהן, ונהמתי מלשאול פיו מאי שנא מהבדיקה דלעיל ושמא משום
 איסור חלב דאורייתא וכרת⁵⁷) החמיר יותר" (איסור והיתר).

ס) דם. "כשמעבירין ביצים מבושלים מן האש, ישפוך עליהם צוננים
 טרם הוציאם מהכלי שבשלו בו, דאם נמצא בו דם ואפרוח באחת מהן. השאר
 מותרים אף אם נגעו בביצה האסורה, דכיון דנצטננו גם אם אירע מקצתן שאין
 בכלי עוד ס' כנגדה. וכשבישלו יחד לא נאסרו מאחר דהי' ס' כנגדה"⁵⁸) (איסור
 והיתר).

ס"א) דם. "בשר שלא ניקר תוך ג' ימים לשחיטתו אסור גם לצלי, דדם
 הגידין מתקשה במאד, אכן במרדכי מתירו לצלי, ויש אומרים דהיינו בשלא נשרה

52) אף על פי שסמוכין היו שתי קהלות הללו, עם כל זאת שונות היו במנהגיהן,
 במגנצא נהגו איסור בענינים שונים, ובני וזירמייזא נהגו היתר עיין במרדכי פרק קמא דיבמות.
 53) עיין מחצית השקל סימן תס"ח סק"ב
 54) עיין תוספת שם ריש דף י"ד בד"ה שתי פרות בשם הירושלמי "ירושלם לא מקום
 שנהגו בו שלא לעשות מלאכה, כלומר סברא הוא לנהוג שם איסור כיון שמתקבצים שם
 אף ממקומות שנהגו בהן איסור".

55) עיין יור"ד ס"ד ס"ט חלב הדבוק לכרס שתחת הפריסה אסור, וברמ"א: "וכן
 המנהג בכל מקום מלבד בני ריינוס שנוהגין במקצת היתר ואין מוחין בידן שכבר הורה להן
 זקן", ועיין באגודה, שאין גמיעין מכלים של אלו ומבישוליהן.

56) עיין מגן אברהם סימן תס"ח סק"ב אם בחורים נקראים דעתם לחזור, אם כי
 לומדים שם ב' או ג' שנים, אכן הלא משמע ממהרי"ל דנקראים דעתם לחזור, ועיין בתוספת
 חולין י"ח ע"ב בד"ה הג"מ, וברא"ש ריש פרק מקום שנהגו בפסחים, דצריכים שיהי' דעתם
 להשתקע שם, ובאמת אי אפשר לעשות כלל בזה, אותם הבחורים שהוריהם בחיים נקראים
 דעתם לחזור, אכן לא כן היתומים שעוזבים מקום מגוריהם. ואפשר משום כן פסקינו
 באו"ח קל"ב שלענין קדיש (היינו היתומים) נקראים הבחורים, תושבים, ועיין במהר"ם
 שיק או"ח רמ"ט שנשאל אדות בחורים שבביתם לא אכלו מאוזות הפטומות ושם במקום
 הישיבה אוכלים, והאריך שם.

57) עיין במהר"ם שיק הנ"ל שתלה קושי זה להמגן אברהם, ובאמת שם במהרי"ל
 הקשה ותירצה שהחמיר בחלב.

58) עיין טיב טעם ודעת קמא סימן ק"ב.

במים תוך ג' ימים, אכן אם נשרה במים⁵⁹) אז נתרכך הדם ויצא על ידי מלח גם אחר ג' ימים"שם).

ס"ב) פת עכום. "הנזהר מפת של גוי⁶⁰) טוב לבצוע על היפה גם אם הוא פת של גוי, ואמר מהר"י סג"ל הואיל והתחיל בהיתר יכול לאכול מאותו פת על כל הסעודה"⁶¹) (בישולי גוים).

ס"ג) נדה ומקוואות. "בתו של מהר"ל העידה לפי תומה שאביה ציווה לה לברך (אחר טבילתה) כשלבשה בגדיה" (מהר"ל טבילה, עיין בשו"ע יור"ד סימן ר' בהמחבר וברמ"א ובטו"ז ולא הביאו דברי מהר"ל בזה).

ס"ד) שבועה. "וראיתי שדן מהר"י מולין על גברא חדא שהיה חייב שבועה דאורייתא שישבע ביום הכניסה לאחר שגללו ספר תורה שילך על המגדל ויקח הספר תורה בזרועו וישבע (שו"ת מהר"י ווייל ל"ב), ושם, והאשה לפי שאינה יכולה לילך לבית המדרש תלכה אל פתח בית הכנסת ותקח הספר תורה בזרועה.

ס"ה) מילה. למי שנולד בן היה המנהג להדליק י"ב נרות כנגד י"ב שבטים, ונר תמיד להדליק ג' ימים, ולמי שנולד תאומים ידליק כפלים כ"ד קטנים, ושני גדולים. (הלכות מלה).

ס"ו) מילה. אין כופלין לתת בניו לאיש אחד להיות סנדק פעמים ושלש, רק לכל אחד בורר בעל ברית אחד משום דאיתמר בפ"ק דיומא כהן שהקטיר

59) על בשר ששהה ג' ימים בלי הוצה יש שלש חששות, א) נתיבש דמו בתוכו כמפורש בסימן ס"ט סק"ב. ב) נתקשה החלב שבו סימן ס"ד סק"ח (עיין בנחלת צבי שם שאפילו שראו מעט שמהני לענין דם אבל לא לענין חלב, ועיין בדרכי תשובה אות ק"ח שאפשר שמהני גם לענין חלב). ג) מחשש שכתבתי פה בשם מהר"ל והפרי מגדים במ"ז ס"ק ל"ג החמיר מאד בנוגע לניקר גידי הדם שאז לא סגי בהדחה בהעברה בעלמא אלא אם כן שרו אותה שרייה היטב דוקא ורבים מחמירים אפילו בדיעבד, עיין דרכי תשובה שם אות רל"ח, ואם כי הביא גם כן דעות מתירים, בדיעבד, אבל על כל פנים הדחה בעינן ולא כמו שמזלזלים בכמה מקומות בארצנו שמקילים מאד במה שלוקחים איזה סמרטוט לח ומעבירין על הבשר במקום הדחה וכן לא יעשה.

60) כאשר כתבתי לעיל אות י"ח הקילו מאד בערי ריינוס בפת עכום והמהר"ל בעצמו אכל ביום טוב מה שנאפה בבית נחתום נכרי, ויותר פלא תמצא בספר מהר"ל הלכות איסור והיתר, שמתיר אפילו "קוכלין" המגובלין עם ביצים ליקחם ולאכלם, "דרוב עיסות גילוישם מבצים שלמות ורובם אין בהם דם, וכל מי שאינו נזהר מפת של נכרי אוכל אותן קיכלין דקימחא עיקר דהיינו העיסה ויברך המוציא" וכו' עיין שם.

61) עיין שו"ע או"ח קס"ג ס"ה, וכעין סברא זו תמצא בתרומת הדשן סימן ל"ב אדות קידוש על היין שלא היתר אלא בהפסד מרובה שהיתר לקדש עליו, וכיון שיותר לקדש עליו הותר לכל הסעודה. עיין בשו"ת ח"ס חאו"ח סו"ס ס"ה, ולא הביא דברי מהר"ל הנ"ל, אולי לפי שהמהר"ל לקח היתרו מהמדרכי המובא בשו"ע קס"ח, ועיין בשו"ת הריב"ד סימן ס"ג מעשה שהובא לאחד שתי בצים מבושלות ואחר שנקלפו בירך על אחת מהן כדי לאכלן אולם אחר הברכה ראה על אחת מהן סיפת דם וכדי שלא תהי' ברכתו לבטלה התירו לאכול הביצה שניה וסמך על הש"ך בסימן ס"ו סק"י דאפילו בנתערב חד בחד מותר. והגם דלא קיימא לן כן, אבל פה משום חשש ברכה לבטלה התירו, וכיון שהתירו משום ברכה לבטלה, התירו גם כן לאכול כל הביצה עפ"י הסברא הנ"ל

פעם אחת לא שינה עוד לעולם מפני שהקטרת היה מעשיר... לפיכך בכל פעם היו מעשרין כהן אחר, הכא נמי לא שנא, ואמר מהרי"ל דמקדימין אותו בקריאת התורה קודם המוהל. (הלכות מילה והרמ"א בסימן רס"ה ס"ט מביאו בקיצור).
 ס"ו) מזוזה. "שמעתי מן מהרי"ל דינו; נוהגים להניח המזוזה באלכסון משום דרש"י ס"ל שתהיה עומד בזקיפה ור"ת ס"ל שתהא שוכבת ועבדינו חציה עומד וחציה שוכב לצאת ידי שניהם" (מזוזה).⁽⁶²⁾

ס"ח) פדיון הבן. "מעשה במגנצה בבית מהר"י סגל שהיה שם בחור אחד מעיר ערפורט שהמליטה לו אשתו בכור במדינתו והיה פודה את בנו במגנצא בפני הרב... ויהי כאשר ישבו לסעוד וברכו ברכת המוציא הביא אבי הבן הכלי עם המעות ועמד לפני הכהן ואמר לו: פלוני! אשתי פלונית ילדה לי בן פלוני בכור ואתנהו לך. אמר לו הכהן תתנהו לי בכל מקום שהוא שם? אמר לו הן! אמר לו הכהן אם תרצה לפדות ממני בנך הבכור? אמר לו הן! והא לך שוה⁽⁶³⁾ חמשה סלעים בפדיון בני פלוני הבכור וקיבל הכהן המעות ובשעת נתינתם לידו היה האב מברך".

ס"ט) אבלות. "דוקא נהרג קוברים אותו בבגדיו דחיישינן לרביעית דם שיצא, אבל הנטבע ח"ו בבגדיו פושטין בגדיו ומטהרין אותו" (לקוטנים).⁽⁶⁴⁾

ע) אבלות. "מנהג ווירמייזא מתקנים הארון בעיר ומכניסין שם המת בארון ומוציאין כך עם הארון" (שמחות).⁽⁶⁵⁾

ע"א) אבלות. מהרי"ל היתר לאבל טרם קריעה לחלוף בגדיו אם היה עליו בגדים חשובים. (שו"ת מהרי"ל קצ"ח).⁽⁶⁶⁾

ע"ב) שלא לאכול סעודת קבע טרם הקבורה. "פעם אחת היה בר מינן

62) "רוב אנשי חירמייזא קובעין המזוזה זקופות, ארכם לאורך הקורה שבפתח, ושמעתי ממורי הגאון מו"ה אליהו שכל המזוזות היו בימיו עומדין פה כך בזקיפין כי כן הורה רש"י ז"ל והיה בעת ההיא בית מדרשו פה בקהלה" (אלגעמיינע צייטונג דעס יודענטומס שנת 1853 דף 671 מכתב יד). והנה כדברי מהרי"ל נהגו כמעט כל בית ישראל עיין רמ"א רפ"ט סק"ו, והנה אנא לא חילק ידענא ולא בילק ידענא, כמדומה לי שפשרה זאת היא דלא כמאן, הלא לפי רש"י לא יצא באלכסון וכן גם לפי ר"ת, והפשרה הזאת לא מצאה חן בעיני הגר"א, ופסק שצריכה להיות בשוה ולא באלכסון כרש"י עיין מעשה רב סימן צ"ז.

63) דבר גדול דיבר איש אלקים, כי היאך אנו אומרים "והילך ה' סלעים בפדיונו" (לשון הרמ"א בסימן ש"ה), הלא כספינו אינם סלעים אבל המה שוים חמשה סלעים.

64) עיין סימן שס"ד במפרשים ובספרי אח לצרה פרק א' סימן סהרת המת.

65) כמדומה לי שעל ידי עדותו זו אנו מבינים שיטת רש"י, דנתינת המת בארון על מנת שלא לפתח עוד הוי כקבורה, הלא רש"י היה בחירמייזא וכדי שלא לבטל כל תצת מתלמיד תורה כפי עדותו של מהרי"ל שם "מבטלין ת"ת ומלאכה כל שעה שמתקנין הארון" ולא יותר, על כן פסק רש"י דדי לבטל עד זמן שמתקנין הארון ולא יותר. אבל רק בחירמייזא נהגו כן, כי במגנצא — מקום שמתה אשת מהרי"ל ונקברה — תקנו הארון בבית הקברות כפי עדותו של כותב ספר מהרי"ל, וכן העיד החק יעקב סימן תמ"ג דמנהג בכל ערי אשכנז להוציא המת לבית הקברות וחוזרים לבינתם ועוסקים בצרכי המת ואחרי כן חוזרים וקוברים המת עיין תשובות מהרי"ל סימן ס"ה.

66) מובא באחרונים ראה ספרי אח לצרה פרק א' הלכות קריעה, אכן הרמ"א לא הביאו.

בערב פסח ואמר מהר"ש שאסורים כל העם לסעוד עד שהוציאוהו המת לבית הקברות, ואחר שהוציאוהו שם חזר מהר"ש וכל העם וסעדו ויותר מג' שעות אח"כ קברוהו" (הלכות שבת הגדול). עיין במגן אברהם סימן תמ"ג שלא מצא קורת רוח בפסק זה. הלא אסור לאכול קודם קבורת המת (עיין מג"א סוף סימן תקכ"ו) ואם תאמר דאי אפשר בערב פסח לקיים דין זה לפי שהשעה עוברת, הא פסקינן דאין מפסיקין אפילו לקריאת שמע אם הוציאוהו סמוך לקריאת שמע (עיין סימן ע"ב) והיאך הפסיקו באמצע קבורה או טהרה והלכו לביתם לאכול? לכן פסק דבערב פסח מוטב לאכול קודם, ואחרי כן יוציאוהו אבל אם התחילו בהמת לא יפסיקו לאכול, רק יאכלו אחרי כן מצה עשירה או בשר ודגים, אולם החק יעקב העיר שם דנעלם מהמגן אברהם מנהג אשכנז (ראה לעיל אות ע ובהערה 65) שכן נוהגים⁶⁷ בכל עת להוציא המת לבית הקברות ואחרי כן חוזרים לביתם ועוסקים בצרכי המת ואחרי כן חוזרים וקוברים המת, אכן באמת הביא מהרי"ל דין זה מרבו מהר"ש שהיה באושטרייך, ואולי גם שם היה מנהג זה.

ע"ג) טהרה ביום טוב. אמר מהר"י סג"ל להניח הגוי — לפי שהיא מלאכה דאורייתא — בסחיטת הסדינין שמטהרין עמהם, (הלכות יום טוב, הרמ"א בסימן תקכ"ו ס"א הביא בשם תרומת הדשן שלא לטהרו בסדינין).

ע"ד) לוויה בחנוכה. "לא אמרו צידוק הדין, לאחר הקבורה נטלו ידיהם והבנתי בהרב שגם כן שיפשוף באצבעותיו את עיניו קודם ניגוב, וכן השיב בתשובה שכן קיבל מרבו על שם בלע המות לנצח וכו' ולא אמרו קדיש דרבנן, והלכו לישב ג' פעמים והרב ישב גם כן כשאר העם ועקרו עשבים והרב לא חש לעקר רק בימינו לבד והושלך אחוריו ושאלו אם תחזור בת המת לעיר בנעילת הסנדל כי היה מטונף מימי גשמים ולא רצה להתיר רק תלך יחף, ובבואו לחצר בית הכנסת ונטלו שנית היה הרב מקנח גם עיניו באצבעותיו כבראשונה וישב שם עם הצבור שלש פעמים" (שמחות).

ע"ה) הלל בבית האבל. "הולכים אצל האבל להתפלל אפילו ביום שקורין הלל כגון חנוכה וראש חדש, ואין אומרים אותו בבית האבל" (ספר מהרי"ל חנוכה⁶⁸).

ע"ו) לצרף אבל למנין. אין מונין את האבל למנין עשרה ביום ראשון בלבד ולא יותר⁶⁹, שעיקר אבלות רק ביום ראשון שנאמר עליו ואחריתו כיום מר, אבל מכאן ואילך מונין האבל במנין עשרה להתפלל עמו, וכן הורה הר' יקותיאל ז"ל (אולי כוונתו על אחי מהרי"ל) (ספר מהרי"ל הלכות ט' באב).

67) עיין תשובת מהרי"ל ס"ה "נראה דתליא במנהג אם רגילים לשאת המתים מיד אחרי פטירתם לבית הטהרה, הכי נמי יכולים לכופן, אבל אם אין רגילים להוציאם, רק רגילים להשהותם משום כבודם לשמוע עליו רבים שיבאו רבים ויתעסקו עמו. אי"נ לטהרו בביתו אם כן היכן מצינו לכופן לזלזל בו נגד המנהג" (נשאל אם יש להוציא מת בשביל כהן הדר בשכונת המת).

68) עיין מגן אברהם קל"א סק"י ובספרי אח לצרה דף 210.

69) כנראה נהגו כן בחירמייזא על פי הרוקח סימן שי"ה, אכן הדרכי משה בסימן שפ"ד הביא שמצרפין את האבל אפילו ביום ראשון אחרי הקבורה, וכן המנהג בכל תפוצות ישראל.

ע"ז) נחום אבלים. "הח"ר אנשיל בא מווינא ביום שנפטר בת מהר"ש והלך לנחמו ביום השני" (מהרי"ל שמחות, עיין בספרי אח לצרה פ"ד שהבאתי מנהג העולם שמנחמים אחר שלשה ימים לאבלתו, ומכאן ראינו דאין קפידא לנחמו ביום השני).

ע"ח) אם קורין את האבל לתורה. "אמר מהרי"ל קורין לתורה בחול, אבל לא בשבת דאז נראה כאלו היה לו מעמד קבוע וצריך לנהוג בו דברים שבצנעא" (קריאת התורה) (").

ע"ט) אבל בשבת. "מנהג בני ריינוס שהצבור מלוים האבל לביתו בשבת שבתוך שבוע, ויפה מנהג בני ריינוס שנוהגין כך על פי מהר"ם דדרך נחמה הוא" (שמחות ועיין לעיל פרק שני).

פ) מלאכה בימי אבלות. "מהר"ש (רבו של מהרי"ל) היה מורה אל הנערה המשרתת בבית בנו כשנפטר אחיה שתהא עושה כל מלאכה וצורך הבית מיד תוך ז' ימי אבלות" (שמות) (").

פ"א) כהן בבית הקברות. "המורים לכהן שהלך עם אביו לקברו והוא מטמא שם לשאר מתים צריכים כפרה על שהיתר לכהן לעמוד בבית הקברות... ומנהג פשוט הוא שאין הולכים הכהנים לקרוביהם אלא עד הקברות ותינוקות של בית רבן יודעים. ותימא גדולה שטעה במילתא דכתיב בכל חיבור וכל רבותינו שוין זולת ר"ת ונדחו דבריו וראיותיו בהא" (תשובת מהרי"ל מ"ג).

פ"ב) אבל בפורים. "אבל בפורים היה מה"ר שלמיאל ז"ל והלך מהר"ש אצלו, והגיד אליו מה"ר שלמיאל, איך שמה"ר יונה הורה לו לילך ולשמוע קריאת המגילה ולחזור אחרי כן לאבלתו. ושלוח מנות היה מקיים הר' שלמיאל באבלתו, וכן הורה מהרי"ל אך אם יוכל האבל לקבץ אליו עשרה להתפלל לו ולקרא לו המגילה" (הרי זה משובח" (פורים)).

מהר"ם הנהיג ברוטענבורק לאבל שיחליץ מנעליו לילך לבית הכנסת לשמוע מגילה ערבית ושחרית ובצאתו יחזור לאבלתו, אבל חייב לשלח מנות לב' או לג' בני אדם (פורים). אין אומרים צידוק הדין ולא קדיש דרבנן בפורים ("). (שם).

פ"ג) קדיש על הספק. ראה לעיל פרק ראשון (שם העתקתי דבריו משו"ת מהרי"ל תשובה כ דף י"ד).

70) לא אוכל לכוין איפוא לקח מהרי"ל דין זה, הלא כמעט מפורש במו"ק כ"א דאבל אסור לעלות (שם איתא ; לקרות, אבל מדברי הפוסקים בסימן שפ"ד נראה דלא שניא) לתורה. ואם כי נמצא דעה בטור שדוקא ביום ראשון אסור, אבל הוא דחה שיטה זו, ואפילו אם אין שם כהן אחר רק האבל גם כן אל יעלה.

71) עיין ש"פ סעיף כ"ב שהמחבר הביא היתר זה בשם תרומת הדשן, וכל האחרונים הביאו היתר זה בשם מהרי"ל.

72) עיין בספרי אח לצרה דף 184.

73) עיין באח לצרה דף 264.

74) פלא הוא כי בכל המקומות שזכר במהרי"ל קדיש על בית הקברות רק מקדיש דרבנן ידבר, וכנראה רק קדיש זה אמרו שם.

פ"ד) יאהרצייט. "דרך להתענות יום שמת בו אביו או אמו ולא יום שנקבר, כי יש בני אדם המתענים יום הקבורה והבל הוא, כי "כיום שנהרג בו גדליהו בן אחיקם" היינו ביום שנהרג (מהרי"ל תענית ^ט).

פ"ה) יאהרצייט בשנת העיבור. "אם מת לו מת באדר ונתעברה השנה השיב מהר"י סגל דמנהג להתענות באדר ראשון, וראיה מפטירת משה רבינו ע"ה דפטירתו סמוך לניסן כדמוכח בפרק קמא דקידושין ואותו יום נהג עלמא באדר ראשון" (מהרי"ל תענית) ופלא בעיני מה שהביא תלמידו הגאון ר' יעקב ווייל בשו"ת מהר"י ווייל בסוף הספר בשם "דינין והלכות" אות ה' בשם רבו מהרי"ל שפסק דיתענה בשניהם, ואולי חזר ממה שפסק שיתענה בראשון.

פ"ו) הזכרת נשמות. "אמר מהר"י סג"ל שמנהג הוא שכל אחד ואחד מזכיר נשמות אבותיו ביום כפור בשעת שאמר הפטרה ונדר צדקה בשבילים והוא נהג גם כן להזכיר כל רבותיו שלמד בפניהם" (יום כפור) גם "כללל היא כל יום טוב שקורין איש כמתנת ידו מזכירין נשמות ואומרים אב הרחמים" (הלכות סוכה ^ט).

פ"ז) פינוי עצמות. "אמר מהר"י סגל שהר' שמעון כהן כתב אל מהר"ש על בתו שנקברה בשדה בצד הנהר שקורין בלאט בין טערויז וקוניגלין אם הוא רשאי לפנות ולקברה למקום אחר והשיב מאחר דיש לחוש דשמא תשטפנה בנהר או על ידי חפורות תהא מושלכת חוץ לקבורה מותר לפנותה משם" (לקוטים). פ"ח) גטין. "שאנו מניין ב מ ד י נ ת" (מגנצא דיתבא על נהר ריינוס ועל נהר מיין ועל מי מעינות" (ספר מהרי"ל גטין).

פ"ט) גטין. המכונה או דמתקרי. תלמידו הגאון ר' יעקב ווייל בתשובתו סימן כ"ג כותב, "וכן יש בידי תופס גט שנתן הגאון מורי מוהר"י מולין ז"ל וכתב בו יעקב ה מ כ ו נ ה יעקל בן שמואל המכונה בישוף... וכן ראיתי שפעם אחת נכתב גט ולא היה כתוב בו שם כינוי של אבי המגרש ולא רצה מהר"י ליתן אותו והוצרך לכתב גט אחר", ופלא שבסוף הספר שו"ת מהר"י ווייל נמצא הגט שרמזו עליו בתשובה הנ"ל ושם כתב, "יעקב ד מ ת ק ר י יעקל בן שמואל המכונה בישוף", נראה שלא חילקו בין המכונה למתקרי ^ט.

75) עיין שבועות כ', האומר הרי עלי שלא אוכל בשר וכו' כיום שמת בו אביו וכו' כיום שנהרג בו גדליהו... ופלא מדוע נקט כיום שנהרג גדליהו הרי מפורש שם כיום שמת בו אביו, הלא מפורש ביום שמת ולא ביום שנקבר.

76) הרמ"א לא הביא כלל זה מה שהביא המהרי"ל, רק על הזכרת נשמות ביום הכפורים, ואפשר שסמך על מחזור ויטרי ליום ב' דשבועות שכתב שם שמנהג ברגלים בכל יום שקורין בהם איש כמתנת ידו פוסקים צדקה על החיים לבד ולא על המתים שלא להצטער עליהם דכתיב ביום טוב והיית אך שמח... אכן 'ענו נוהגים כמהרי"ל ולבוש שכתבו להזכיר גם המתים בהם וכן כתב בסידור יעב"ץ.

77) היתר זה לפנות המת מקבר שאינו משתמר נזכר בפוסקים בשם האו"ז מובא בב"י שס"ג ובשו"ע שם ס"א, וביארתי דין זה בספרי אח לצרה דף 173.

78) כן תמצא בכל הגטין שיצא מתחת יד מהרי"ל, וכה הביא תלמידו ר' יעקב ווייל בספרו שו"ת מהרי"ל ווייל בסוף ספרו, "מדינת מגנצא".

79) בספרי אחרונים רבו בזה החילוקי דעות ואין פה המקום להזכירם, עיין בספר קב ונקי על גטין שהקדיש פרק שלם בביאור דבריהם. בכלל רבו מאד הטיעות בנוסח הגט שהביא

צ) גטין. דמתקרי או דמתקריא. שאלתי למר (את המהרי"ל) היאך לכתב בגט היכא שיש לאשה ב' שמות אם יש לכתוב דמתקרי או דמתקריא ולא פשיט לי מר, ובתרגום של מגילה עיינתי ומצאתי לפעמים דמתקרי ולפעמים דמתקריא (שו"ת מהר"י ווייל דף ע"ו ע"ב).

צ"א) גטין. "שמעתי ממורי הגאון בשם מהרי"ל הטעם שנוהגים לקרוע הגט שלא יבא לידי האשה ותבא לגבות כתובתה" (פסקים וכתבים לבעל תרומת הדשן מ').

צ"ב) גט מומר. משומד אינו מגרש על ידי שליח, כיון דהמגרש צריך לקבל עליו בחרם ובשבועה שלא לבטל הגט, והמשומד לאו בר הכי הוא והודה לי מהרי"ל (שו"ת מהר"י ווייל בסוף ספרו בשם דינין והלכות אות י"ז)⁸⁰.
צ"ג) גט מומר. "הייתי עד עליו בפני מהרי"ל ולא שינה הרב כלום מאלו היה ישראל כשר, ושאלו איך שמו בהיותו יהודי ואמר שמו היה וואלק" (ספר מהרי"ל גטין).

צ"ד) שמות נשים. "שרלן, רעכלין, חנלין, יש לכתב שרה, רחל, חנה, ואין ספיקא בזה, וכי האי גוונא ראיתי מהגאון מהר"י ז"ל על אחד שהיה שמו אייזיק וכתב בגט יצחק ולא כתב המכונה אייזיק" (תלמידו ר"י ווייל בשו"ת שלו סימן ק"ב).

צ"ה) יום או ימים בגט. "וגדול מזה שמעתי ממורי מהרי"ל ששמע מפי החסיד מו"ה שלום ז"ל עובדא הוי במתא נוישטט בגט שכיב מרע שהיה יותר מעשרה ימים בחדש ונכתב ימים (ולא יום כמו שאנו כותבין) והתיר מו"ה שלום ז"ל ליתן הגט ושאל מהר"י טעמא מאי? והשיבני דאיתא בירושלמי שאין מדקדיקין בגט שכיב מרע" (מהר"י ווייל תשובה כ"ז).

צ"ו) חליצה. "שאל הרב את החולץ, גם אם יש לך אשה אחרת רשאי אתה לקחתה דלא נתקן על זה תקנת רבינו גרשון" (מהרי"ל, חליצה, ועיין בשו"ע סימן קס"ה ברמ"א ס"א ובמפרשים שם).

תלמידו בספר מהרי"ל, ואי אפשר לסמוך על המעתיקים והמדפיסים ששגגו מאד, על כן העתקתי נוסח הגט שהביא תלמידו בשם מהרי"ל.

80) עיין פסקים וכתבים לבעל תרומת הדשן תשובה מ"ב, "שמעתי בשם מהרי"ל דאסור לעשות גט להולכה כשהמגרש מומר משום דחזאי יבטל השליחות, אמנם רבי ז"ל עשה שליח בגט מומר והיה משביע את המומר בקללות הארורות שבתורה, שיבאו על ראשו אם יבטל הגט, וקודם שעשה השליח היה מוכה גט לאשה על ידי השליח".

פרק רביעי

אחרי המגפה השחורה, עלילות ומלשינות, ילדי ישראל
נתפסו לשמד, בני ישראל נהרגו על לא דבר, בני חושים
והנוצרים, מקנרים עברים על מרידת החושים, מהרי"ל
בתור גדול הדור, מותו, מצבתו.

אם כי גרוש כללי לא היה בימי מהרי"ל במדינת אשכנז ואף לא "בריינוס",
אבל מלבד כי זכרונות ההרגות והמחזות האיומים עוד עמדו כמו חי לנגד עיניהם,
מפציעיהם עוד יזובו דמי המכות אשר הכו בשנת ק"ט שנת המגפה השחורה, אבות
עוד מבכים את בניהם, והבנים עוד מיללים על אבותיהם, ושרידי חרב עוד
תועים ומבקשים מקום מנוחה, מלבד הצרות הישנות, לא חסרו להם צרות חדשות,
מלשינות וגזרות היו למעשים בכל יום, מומרים עמדו בכל דור והלשינו על
ישראל, ורבים נהרגו על לא דבר, רבו מאד בספרי מהרי"ל התואר "קדוש"
וה"י"ד" (ה' ינקום דמם), וגם על לומדים מופלגים⁽¹⁾, כן דן לפעמים על
יורשי קדושים⁽²⁾, גם, אם צריכים בני הנהרגים לאמר אחריהם קדיש, הלא
הקדושים שנהרגו בעד תורתם זוכים לעולם הבא⁽³⁾.

כן קרה בזמנו שנגזלו ילדי ישראל מחיק הוריהם לשמד, אחדים מהם לא
בעטו בעם ישראל בגדלם, אדרבה, יגעו להיות לעזרה לקרוביהם, ועל המשומד
שנטמע בקטנותו, ולו אח גם אחות נשואה לאיש ומת אביהם, וכשהגדיל המשומד
נתן לבעל אחותו חלק שיש לו בירושת אביו אם מתנתו מתנה⁽⁴⁾? (תשובת מהרי"ל
כ). "ועל דבר הגוי שהתנדב מפות לספר תורה, יפה הבאת מהגהות אשרי דכיון
שמקבלים מהם נדרים ונדבות הוא הדין נמי הא "אמנם אשר כתבת ש ה י א

(1) רבינו הקדוש מו"ה אהרן הי"ד (שו"ת מהרי"ל קל"ו), היה רבו ודודו של תרומת
הדשן) אביך הקדוש הי"ד (קל"ח) ועיין בספר מהרי"ל הלכות סעודה, "אמר לנו מהרי"ל שהלך
פעם אחת עם מו"ה אהרן בלומלין הי"ד בדרך ויהי במלון בבית הכותי שברכו לזמן ברכת
המזון היה לאחד מן הבחורים כלי אחד שנפגם וגשבר קצת בשפתו וירע בעיני מהרי"ל לזמן
עליו... והביאו להן כלי בית שהיה שבור בסיס שלמטה וכו' (ויפלפלו הרבה בדין זה)
"וסוף דבר הסכימו לברך על אותו שגופו שלם ואין לחוש אם שבר בתחתיתו במקום הדחק",
ועוד נזכרו קדושים במקומות הרבה בספרי מהרי"ל.

(2) תשובת מהרי"ל ס"ג מו"ה משה הי"ד ואשתו מרת בונא הי"ד.

(3) שו"ת מהרי"ל צ"ט, שרצה השואל לחדש שאין צורך לומר קדיש אחריהם, אכן
המהרי"ל השיב "לא שמיע לי דבר זה, כי נראה לי דבר פשוט דיש לאמרו ויש להתאבל
עליהם, ומי שאומר שאין להתאבל צריך כפרה", ושם, "וכן שמעתי מרבתי דהכי נפיק עובדא
בגזירה בפראג, שיש שרצו לאמר שלא להתאבל על קדושים, ובסוף הסכימו הגדולים להתאבל,
והוא גופא נראה לי, אף על גב שהם קדושי עליון ובמדרגה העליונה ואין בריה יכולה לעמוד
במחיצתם, מכל מקום מי מפיס דיש עבירות שצריכות מיתה משונה וצער הקבר... דאי לא
תימא הכי מי שיש לו אב ידוע ומפורסם בתורה ובחסידות מנעוריו אטו לא בעי לומר קדיש?..."

ב ת מ ש ו מ ד ת נראה משום הכי גרע טפי „הכי נמי לא נקבל מינה, ובת רשעים תועבה“ (שו"ת מהר"י ברונא רע"ו).

אסון נורא קרה גם עם צאצאי רבו (אולי ר' שלום מווינא), ראה בתשובת מהרי"ל ע"ט שהשיב שם לבן רבו, להחכם ר' יודא „על אדות חלק בני אחים ז"ל כבר הורה זקן רבינו אביך ז"ל והשיב למורי חמי ז"ל בארץ לועז דקיימא כראבי"ה ושאר גדולי אשכנז שהפקיעו חכמים ירושתו וצוה לתת הירושה לשאר היורשים... הואיל ואנוסים הם כתינוק שנשבה בין הגוים לא שייך למיקנסניהו דהא כל ימיהם כישראל גמור „וגדולה מזאת שהשיב הר' ידידי' על האנוסים בשעת הזעם שאפילו גדולים דדין ישראל יש להם לירושה. ו א מ ב נ ו ת ה י ר ל א ח י כ ז"ל הבנות אשר ילדו בגיותן ישראלים המה וראויים לירש אלא דלא יהיבנן להו דאזלי ואכלו בגיותן“.

גם נשאל על מה שקרה בזמנו שבנות ישראל נתפסו ונאסרו בבית האסורים (‘ושם השוטרים מייסרים אותן’, וחשב השואל „לאסרן על בעליהן“, השיב (שו"ת מהרי"ל פ"ו) „פליאה בעיני שתחשב כן ושתהי' נשותיהם הפקר, כלך מדרך זה להחמיר בדבר שאין הצורך יכילם לעמוד בו, ולא חזינן רבנן קשישאי דחשו להו. א מ כ נ ל א ה נ ח ת ב ת לאברהם אבינו יושבת תחת בעליהן, כי בעונותינו הרבים תפיסו אותם מצויות“ וכפי דבריו סבלו הנשים צרות רבות ורעות, „רק שאינם רשאים לעשות להן בגופן מכה שאינה חוזרת“.

כן קרה בימיו שרשע אחד רצה להנהיג שם גזרות נירנבערג, שאסור לישראל לשמש בשפחה או בעבד נוצרי, הלא כה דברי המחבר ספר מהרי"ל „קם איש אחד והיה גוזר על היהודים שלא יחזיקו שום שפחה עכו"ם לשמשם בביתם,

(4) ראה בתשובת מהר"ם מינץ ק"ג שנשאל „אדות נשים אשר לא היו להן כח לעמוד בהיכל המלך והמירו דתם בשעת השמד מפני אימת מות“, ואחרי כן „מצאו נס והמליטו וחזרו לדתם“, אם בעלה מותר לדור עמה, ושם שאלה, ששניהם המירו דתם וחוזרים בתשובה אם מותר בה „כי סתם עכו"ם בחזקת גבעלה היא“. וראה בתשובת ר"י ברונא רמ"א, „חבורת אנשים ונשים והרבה נפשות הלכו מעיר לעיר לשמחת נשואין ועברו דרך עיר אחת (של מושל ישמעאל, בלשון סגי נהר, אבל באמת, באשכנז) והעלילו עליהם לחייבם מיתה והריגה ותפשו כולם וחלקום העירוני ככל העיר בבתייהם כל איש וכל אשה לבד ויסרו אותם בתפיסות חמורות ובשאר יסורים וגם פתו בהן תמיד כדי להמיר דתם ויהי' או פטורים גופם וממונם והיו בתוך התפיסה כמה זמן איש ואשתו, ויהי' כי ארכו להם צרה, המירו מקצתם מן האנשים ומן הנשים, ויש עם בעליהם ויש בלא בעליהם, ומקצתן גמלטו מן התפיסה וגם אותם שהמירו דתם חזרו כולם לדת האמת, אלא שמקצתן שהו לברוח והיו בהן נשים שכבר המירו דתם פעם אחת וחזרו לדת האמת ונמסר הדבר... ורוב מן החבורה אנשים ונשים עמדו בנסיון ונהרגו על קידוש השם... ושם: „עובדא מגולה ומפורסמת בעוה"ר בתפיסה ומגזירת אושטרייך שהיתה ביום י' סיון שנת ק"פ עד ט' ניסן קפ"א נמצאו נשים שהיו שביות יחידות כמה ימים כי חלקן בכתיים אנא ואנא והפרידום בשביל שיהי' נוחים להתפתות ולסור מן הדרך, יש מהן בעוה"ר סרו מן הדרך עם בעליהן יש בלא בעליהן כלל או קודם בעליהן כן חודש או יותר או פחות מהן יש מהן שחזרו מיד לדת האמת... ואתא האי עובדא לפני כל גדולי הדור שהיו בימים ההם והתירו כולם“.

ושלח אחרי היהודים ואמר שלא כדין היהודים משתעבדים בהם בגלותיכם, והיהודים השיבו: ברכת אבינו היא "ורב יעבד צעיר", והאיש השיבם תנו לי ערב שאין הפירוש "ואת הרב יעבד צעיר", היינו שאתם היהודים תהיו עבדים לנו, והשיב הקורא רעביל; תשובתו בצדו בסוף הענין דאמר יצחק לעשו, הן גביר שמתי לך ואת כל אחיו נתתי לו לעבדים... אמר מהרי"ל וודאי יש להוכיחם כן ולדחותם, אמנם לפי האמת הפסוק ורב יעבד צעיר⁵ סובל שני פירושים⁶ (מהרי"ל לקוטים).

חזיון נורא ונפלא קרה בסוף ימי מהרי"ל אשר כמעט אין דומה לו בקורות העמים, נוצרים מלדה ומבטן התעוררו עצמם ורצו לנתוח את עמודי בית הכנסיה ולהרעיש מוסדותיו. בימים ההם קם כהן נלבב יוחנן חוש, ובפה מדברת גדולות תאר לפני העם על הרעה הנשקפת לדת ואמונת הנוצרית מן הכהנים הגדולים שברומא, ויצא עם חיל גדול להרוס הליכות עולם, ויחריבו את התפלה לקתולים, גם הרסו בתי המקלט להנזירים והנזירות באמרם כי בתים כאלה המה בתים לעובדי הבעל והעשתרות, ומלחמה גדולה התלקחה אז ותרעש הארץ, ובני ישראל חכו בפחד לתוצאת המלחמה הנוראה, ונראו מה בפי חכמי ישראל בימים ההם על המאורע הנפלא הזה⁷.

*

בימי מהרי"ל סגל ע"ה נתגלגל מעשה גדול על ידי מה"ר אבגדור קרא⁸ עליו השלום שהיה מיושב בעיר פראגא שהיא עיר המלוכה במדינת פיהם והוא היה נושא חן בעיני המלך והקריב⁹ אותו אליו עד שלמד עמו כל כך שידע והודה אותו המלך שאמונת אותו האיש שוא ומדוחים, ויהי כשמת אותו המלך עמד גלח אחד והיה שמו חוש¹⁰ גם בימי מה"ר אבגדור הנזכר, והיה מושך אליו כל בני העיר והיה ויהי תודיעם היחוד האמתי, והיו מחריבים את כל בית תרופתם ושרפו את פסיליהם באש, והיו מיסרים הגלחים והכומרים בכמה מיני יסורים¹¹.

(5) מדבריו יש להוכיח שהתגנב קצת יאוש בלבו, כאשר ראה צרות ישראל חשב בלבו אולי אפשר לפרש הנביאה גם בזה האופן.

(6) החכם שד"ל פרסם "מהרי"ל כתב יד", בספר הליכות קדם להחכם גבריאל פאלק אמסטרדם התר"ז ספור זה, ומשם העתקתי עם תקונים מכתב יד אחר של תלמיד מהרי"ל שהדפיס הרב ר' דוד פרענקל בספר דברים נחמדים (הוסיאטין תרס"ב). ועוד כתבי יד ראה להלן.

(7) רב ופייטן מרואי פני המלך וואנציסלאוו, חבר איזה פיוטים, ובפרט פיוטו "את כל התלאה", אשר חיבר על הצרה שראו עיניו בפראג ביום אחרון של פסח שנת קמ"ט, שאז התנפלו אנשי פראג על היהודים ויהרגו רבים מהם. ר' אביגדור נפטר ט' אייר קצ"ט.

(8) "והרב הנ"ל היה מיסד זמירות בלשון קודש ואשכנז שהיו מזמרים בפרהסיא על היחוד להגדיל אמונת ישראל כגוי אחד יחיד ומיוחד אל" (בספר יידישעס אונד קריסטענטום לד"ר גידעמאן וויען 1870) ובכתב יד פרענקל "והיה אוהב אותו כנפשו, עד שלמד אותו שהיה מודה לו על היחוד האמתי אמונת ישראל".

(9) בכתב יד פרענקל "לכן עד היום (נכתב בשנת רכ"ט) הנגררים אחריו נקראים חושים"

(10) בכתב יד פרענקל "והגלחים האוחזים באמונת אותו האיש הרגו, והיו מיסרים אותם ביסורים גדולים מופלאים שלקחו אמבטי גדולה כאשר יכלו למצוא, והתירו חשוקיה,

ונאספו עליהם רוב בני אותה המדינה, ונתנו את לבם להפר אמונת אותו האיש, לבסוף נתועדו יחד הקיסר מאונגארן שהיה שליט על הנוצרים דבכל מדינות אשכנז וכל שרי המלכות פחות וסגנים¹¹) לעיר קושניץ במדינת אילוזיש ונתייעצו יחד ושלחו אחר הגלח חוש הנזכר לאמר לבא אליהם ויתווכחו עמו לדעת אם הדין עמו, וישמעו הכל אליו, ועל זה עשו בטחונות גדולות ועצומות להיות מובאו וצאתו בשלום בלי פגע רע¹²), וסמך על דבריהם הוא וכמה חברים עמו, סוף דבר התלו בו ושרפו אותו וכל הספרים שלו עמו שהיה תל גדול, וכשנשרף עמדו כמה גלחים בלי שום אונס ואמרו מאליהן, אנו נמות גם כן כשם שנשרף זה החוש ובאמונתו, והניחו לשרוף גם כן את עצמן, והיו בני אותה מדינה מדינת פיהם (צעכים) מחזיקים בתומם והיו מתגברים ואמרו כולם פה אחד שימותו או ינקמו דם אחיהם הנשפך על לא דבר בשקר וכזב בשביל היושר מסר נפשו ואז נתקבצו כל תפוצות אדום מארבע כנפות הארץ ונתוועדו שכל איש מבין עשרים ומעלה יעלה לנקום נקמת אלוהיהם מאת בני החושים יושבי מדינת פיהם, ויהי אנשי בליעל במדינת הולאנט (האלאנד) ומדינת בראבנט (בלגיה) אשר שונאים את בני ברית (בני ישראל) שנאת מות נתנו לבם להרוג ולאבד את כל היהודים שמוצאים מיושב¹³) בדרך הליכתם, ואומרים אנו נוסעים למרחקים לנקום נקמת אלהות, ואלה אשר המיתו אותו אנו עוברים עליהם? בכך נפל פחדם על כל בני ברית שהיו יושבים במדינת ריינוס, ועל כל הארץ אשר שמעו עולים דרך ארצם יאחזמו רעד ופחד¹⁴), והא לך אגרת ששלח מהר"י סג"ל¹⁵) בזמן ההוא.

והיו מעמידין סביבה חבורת גלחים פני איש לקראת רעהו וערוותן תחובה בין נסרי האמבטי, והיו חוזרין ומחזיקים חשוקי האמבטי כבראשונה והניחום כן עד שמתו.

(11) בכתב יד פרענקל „הגמונים ודוכסים וגלחים“.

(12) בכתב יד פרענקל „ושלחו לו איש את בנו ואיש את אחיו בחורי חמד אשר להם משפט המלוכה אחר מות אביהם (ואחרי כן כאשר לא קיימו דבריהם והרגו את הכומר חוש)“ וכאשר שמעו כי המיתו את מלכם, שמו נפשם בכפם ויקחו את בני המלכים והשרים אשר שלחו אבותיהם ביד המלך החסיד לעירבון המיתום במיתות משונות בעון אבותיהם“ ועיין גרץ—שפיר חלק ששי דף 133 בהערה 1 „בשם הזה (בני חושים) נקרא את הנוסים אחרי הכהן הנלבב, יוחנן הוסס אשר נשא לבו אותו בעצם ימי החשך להרים יד בממשלת הכהונה הקתולית ולהוכיח לעיני כל קהל נשיאיה הנאספים בקושטניץ, להוכיח ולערוך לפניהם את משחתיה, אשר דבקו בה באשמת האיפיפיורים, הכהן הזה נקרא בפי בעלי אסופות לבני ישראל רושמי קורות הדורות ההם בשם חוש ובעלי בריתו בשם חושים“.

(13) בכתב יד פרענקל „על נהר ריינוס“.

(14) בכתב יד פרענקל „ורוב דלת העם יושבי הארץ אמרו להניחם לעשות ביהודים כרצונם, ויש אמרו להושיעם, וכל גוי שהיה דר בין בתי ישראל היה מצייר שתי וערב גדולה צביעה אדום בדלתי ביתו להודיע שהוא, גוי, דר בו וימלט ביום הזעם חיו“ ראה גרץ—שפיר חלק ששי דף 134, מה שסבלו היהודים מהקנאים שהלכו ללחום עם בני החושים על דרך הלוחם, וכן בספר עמק הבכא לר' יוסף הכהן הרופא מעיר אויניון (דפוס קראקא תרנ"ה) דף 88 יספר „ויהי בשנת קע"ט וה' אלפים היא שנת אלף תי"ט (1419) ויקימו בעלי אמונה חדשה במדינת בוהימאה היא פיהם ויכו את כל נדיבי העם אשר בפראגא לפי חרב וינתצו את כמות הכמרים וישלחום באש ואת פסיליהם שברו היטב, והעיר פראגא נבוכה, בשנה ההיא מת וינצל לאח המלך, וימלוך שיגישמונדו תחתיו, ויפשעו בו כל יושבי פיהם המה מלכיהם

מק"ק דמגנצא אל כל יושבי הארץ!

נחנו הפעוטים צעירי הצאן ראינו הצרות הגדולות המתרגשות בכל אשכנז כי אתמול באו לנו כתבים מאחינו ורבותינו יושבי קולוניא, מרווילר, איגר, נירנבערק, ערפורט, מיישאן, שכולם בפחד וברעד וכבר נעשו פרצות על הדרכים, וגם בנויישטט סמוך לנירנבערק, וגם ענינים אחרים אין לפרש במכתב ולפי דעתנו שאין להשען אלא על אבינו שבשמים, אף על פי ששבח לאל אנשי מקומנו העצה והמון העם¹⁶) עומדים לימינו בעזרת השם, ועוד היום מבטיחים אותנו כמו שאר מקומות שבח לאל, מכל מקום שוא תשועת אדם, אך על השי"ת השלכנו יהבנו, ותפשונו אומנות אבותינו, וקבלנו עלינו בהסכמה אחת אנחנו ק"ק וכל הגלויים עמנו פה למנין להתענות אחר שבת בראשית הבא עלינו לטובה א' ב' ג' רצופים לילה ויום כל מי שהוא מבין עשרים שנה ומעלה אנשים ונשים, לבד מחולים ועוברות ומניקות ואם ח"ו שיהא שום אדם שיכבד עליו התענית ביום ב' או יום ג' יהי' לו דין יום הכפורים, ומי שאוכל ביום הכפורים על ידי צער כזה וכשיעורו יאכל גם בעת ההיא, ובאותם ג' ימים נרבו בסליחות תפלות ותחנונים שק ואפר על דרך סדור גאונים אשר בידי ואין פנאי עתה לבאר כל זה, ואפשר שנתפלל נעילה וגם עוברות ומניקות ופחותים מבין עשרים שנתקן עניינים לפי כחם אין נקי, אפילו יונקי שדים הם יצטערו עמנו אולי יראה השם יתברך בעניינינו ויעורר רחמיו וחסדיו וזכות אבות ויעשה עמנו נפלאות ויצילנו משונאינו, גם קבלנו עלינו להתענות אלו הארבעה ימים בין יום כפור לסוכות ולא חשנו על חנוכת הבית וערב יום טוב לעת כזאת, והנה אנחנו שולחים בכל

ושריהם ויפלו רבים חללים ארצה בעת ההיא. ויהי לתקופת השנה ויתנו לב מלכי הערלים להלחם בבעלי אמונה ההיא אשר יקראו אוזות (לפי שראש הכתה ההיא היה "הוס" ושם הוס ענינו בלשון ביהמי אוז) ולכלותם מעל פני אדמה פן יזכר שמם עוד, ויעל עליהם שיגישמונדר ויתר המלכים למלחמה ופקודיהם מאה אלף חלוצי צבא וינגפו לפני בעלי האמונה ההיא ויפלו רובם חללים ארצה, והמלך גם ברגליו, ותהי לו גפשו לשלל, והנשאים ברחו למו, וישאלו על פתחי הגדיבים לחם בכל המקומות אשר נפרצו שם להחיות את נפשם, וגם באניות נלחמו בעת ההיא וילכדו את כל ארץ בויאמיאה ותהי עליהם למס עובד, וידרו רבים מההולכים למלחמה לעשות ביהודים כרצונם בשובם הביתה בשלום, וייראו היהודים יראה גדולה ויערצו מאד ובתוכם החסיד מהרי"ל ז"ל ויגזרו צומות ויצומו שלשה ימים ולילות בחדש בול ויתפללו תפלת יום הכפורים ויצילם ה" עד כאן לשונו.

ובספר הליכות קדם הג"ל הוסיף שד"ל להביא דברי הסופר הנוצרי קארל פון ראטעק בספרו אללגעמיינע געשיכטע שקיים דברי הג"ל בכתבו כי החיילים אשר התקבצו במצות הקיסר והאפיפיור היו נסים לפני החושים, וגם אחרי כן בשנת 1431 (אחרי מות מהרי"ל) כשהיו נאספים להלחם בחושים מאה אלף, מיד כששמעו קול החושים המתקרבים אליהם מיד חדרו חרדה גדולה ונפרדו איש מעל אחיו והניחו אהליהם כאשר המה ונסו איש לנפשו.¹⁵ נראים הדברים כי המחבר ספר מהרי"ל כתב מגלה הזאת כי הוא היה רגיל לכנות את מהרי"ל בשם מהר"י סגל.

¹⁶ מפורש פה כי ראשי העיר מגנצא הבטיחם הגנה, ובאמת לא מצאנו בשום מקום בספרי מהרי"ל, כי סבלו או במגנצא מלוחמי החושים, ועיין גרץ—שפ"ר חלק ששי דף 135 שהביא בשם הסופר שטאבע כי ההגמון המגנצי גרש את היהודים היושבים באיפרכאי שלו (בשנת ק"פ) בלי כל סבה ידועה ולקח כל קניני היהודים ורכושם, וכדומה לי כי טעה הפעם.

המקומות שיוכלו שלוחינו להגיע שם קודם הזמן הזה ומודיעים כן לכל אחינו בני ברית, והלואי ויהיו באגודתינו ומצות עשה היא, ואפילו חרב של שלום, ואף אם יש מקומות שנראה להם שהם בטוחים, מכל מקום אל יפרשו מן הצבור, ואפילו על יחיד הנרדף כל סביבותיו מתעניין ומתריעין כל שכן דאיכא למיחוש פן תצא אש ותמצא קוצים ונאכל גדיש כבר.

כשהוציאו את ר' ישמעאל ורשב"ג להריגה אמר להם רבי עקיבא לתלמידיו התקינו עצמיכם לפורענות, כי אלו אנשי חסד הנאספים, ומי יכתוב כל המאורעות, אך חכם יבין לאשורו, כי באו מים עד נפש, וכבר נודע לנו בפה גם במכתב כי מקצתם התחילו לחזור⁽¹⁷⁾, ואמרו חכמים אין ישראל נגאלין אלא על ידי תשובה, על כן נחפשה דרכינו ונחקורה, ומי שענה למרדכי ואסתר בשושן הבירה הוא יעננו, ועם כל זאת לא נתרשל מלפעול על ידי אחינו שבנורענבערק יצ"ו ונלמוד מאבינו הזקן ונתקן עצמינו לשלשה דברים, ויפה צעקה אפילו לאחר גזר דין, והן אל כביר לא ימאס כאשר הבטיחנו בכל קראנו אליו, אחי ורעי חבורת אפענהיים, וק"ק ווירמיזא, שפירא, הרצנו לכם זה והתקוששו וקושו ושלחו דברינו אלה, אל כל המקומות הסמוכים לכם עד מקום שתוכלו, ואל תחישו על שכרי השלוחים, כי יש מקום לפרוע.

נאום הכותב בדמע וצרה, שלוחכם, משרתכם

הקטן הלוי.

קיימו וקבלו היהודים עליהם ועל זרעם אשר גזר פי שיש טהור מהר"י סג"ל ותעל שועתם השמימה⁽¹⁸⁾ ואתרחיש ניסא שפתע פתאום כחצות הלילה נפל קול בהלה בתוך החיל של אדום שהיו מאהילים אהליהם ברוחק ג' פרסאות אצל העיר ואצשא (או זאצשא) במדינת פיהם י' פרסאות מאיגרא וברחו כולם מנוסת חרב ורדף אותם קול עלה נדף ואין איש רודף אחריהם, והניחו כל חילם וממונם ולא הזיקו לאותה הארץ, וחזרו בני בליעל איש איש למקומו ולארצם בפחי נפש, והרבה מהם נהרגו, גם בעצמם נפלו איש בחרב רעהו שגזלו וחמסו יחד מחסרון צדה, וראיתי חוזרים באיגרא ושאלו פת על פתחי היהודים ולא הזיקו גם לתינוק אף בדבור שבח לאל. ושמעתי אז באיגרא⁽¹⁹⁾ שהיו בהליכתם בפחד גדול עד שנתן

(17) בכתב יד פרענקל "כי רוב גיוזמי בני הבליעל היה על החזרה וכן גם הבטיחום הגויים יושבי הארץ אם ינצחו את החושים, יניחם לעשות או גם ביהודים כרצון איש ואיש".
(18) בכתב יד פרענקל "ואיתרחיש ניסא כאשר כל החיל של אדומים העריכו מחניהם ואהליהם במדינת פיהם עשר פרסאות מעיר איגרא למצור סביב עיר זאצמ' (או זאצשא כמו לעיל) ואורך מחניהם ואהליהם כנגד ג' פרסאות ושר צבאם היה השר מפלאחא שהוא סמוך לעיר החושים, ויהי כנוצר השם יתברך ברית האבות וריחם על ישראל עמו פתע פתאום בלילה אחד נפלה קול בהלה מן השמים והכריז בקול גדול בתוך החיל הגדול ההוא אהא! אהא! ברחו! ברחו! וחרדו בבהלה ומהומה גדולה, אחותם רעד ופחד אשר הביא הש"ת מורא בלבם ועמדו וברחו כלם ואיש לא נעדר ועזבו אהליהם".

(19) בכתב יד פרענקל "כאשר אז ראיתי כי הייתי באותה הפעם שם בבית מו"ה נתן ע"ה ואמרו לי שהיה שם בשעת עליית בני הבליעל בסכנה גדולה עד שקיבץ מו"ה נתן הרבה ילדים והפקידם ביד אשתו הרבנית, וציווה עליה מתי שתשמע קול צעקתו או תהי זריזה ומכונת לשחוט את כל הילדים".

מהר"ן ע"ה סימן לדביתהו הרבנית מתי שתשמע קולו צועק, אז תשחט את הנערים המיוחדים אצלה, (כדי שלא יתעוללו בהם הערלים וימיתום אותה קשה או יוציאם מן הדת), וכמה פרצות נעשו על הדרכים שבעיר וויזיל²⁰), היושבת אצל זנקווער קדשו את השם שני לומדים הח"ר ווייכלין (ווייבלין) ממגנצא, והח"ר אהרן ביצפק (ביצביך), ושתי נשים מרת בילא אשת הר' מענכין מאפענהיים וחברתה אשת ר' יצחק שמש ממגנצא קדשו את השם בספינה על נהר ריינוס, שפגעו בהן אנשי בליעל, וכן בכפר מרשהיים קידש הר' יוזבל את השם²¹), ובעיר נוישטט אצל נירענבערק קדשו איש ואשתו ובני ביתו את השם²²), שהלכו לטייל בשבת ואנשים הרשעים מהמקום קראו אחריהם בקול רעש „ברחו“! כי אנשי בליעל בואים להרוג אתכם והיו על הגשר שעובר על המים ונשאו את עצמם ונפלו ורקדו על המים מעל הגשר ונטבעו שם, וכן בעיר יינא סמוכה לערפורט נהרג אורח אחד ושמו שטיורר, ה' ינקום דמם במהרה בימינו, כל זה נעשה בהליכתן ובחזירתן לא עשו דבר שבת לאל²³).

(20) בכתב יד הג"ל „גם בעיר וויזיל סמוך פרסה אחת לזנקווער בספינה על נהר ריינוס בעוה"ר נהרגו שני לומדי תורה הח"ר וויבלי בן אחותו של מהר"י סגל, והח"ר אהרן ביצביך, ושתי נשים הכבודה מרת בילא אשת הר' מענכין מאפענהיים וחברתה מרת חנלין אשת ר' יצחק שמש ממגנצא... ושמעתי מפי מהר"י סגל שבאותו יום אשר נהרג בן אחותו הר' וויבלי הי"ד טרם שידעו במגנצא שהיו משם ו' פרסאות, היתה אשתו רוצה לשתות מים שבנקן לפני מטתה בלילה ובא אליה דג קטן מן המים בפיה, וכשנתוודע, סיפרה המאורע אל מהר"י סג"ל והחזיקו נס גדול שהיה מורה על טביעת המים מבעלה".

(21) בכתב יד פרענקל „וגם בכפר מרשהיים אשר יושב מעבר נהר ריינוס כנגד עיר בינא נהרג הר' יוזביל בוציל".

(22) בכתב יד פרענקל „אשר שם היה מיושב בעל בית אחד והיה מטייל בשבת עם כל אגשי ביתו, וכאשר נפל פחד אנשי בליעל בכל המדינות על בני ברית הרשיעו אנשי אותו המקום וארבו עליהם עד שבאו באמצע הגשר או רדפו אחריהם בקול רעש ובהלה וקראו; אתם יהודים ברחי אנשי בליעל באו ורודפים אחריכם שלופי חרב להרוג אתכם.. והיו סבורים שהאמת אתם כאשר שכבר אחז רעדה לבבם ובעוה"ר נתקיים בהם „ורדפו אותם קול עלה נדף ונסו מנוסת חרב ונפלו ואין רודף“, ונשאו לבם וקפצו כלם מעל הגשר ונטבעו במים על קדושת השם".

(23) החכם שד"ל, שם, בספר הליכות קדם, הביא נוסח מגילה זו מכתב יד אשר מצא בבית הגבירים טריאסטי באופן אחר קצת וז"ל „וזאת האגרת אשר שלח מהר"י סג"ל אל היהודים בכל מדינות אשכנז בהקבץ גויי הארצות, מארבע פינות העולם להרוג ולאבד בני חושים, ובני בליעל אנשי הולץ (האללאנד) ובראבאנט (בלגיה) אמרו, אנו בדרך לאבד המבטלין אמונתנו מארץ מרחקים והיהודים הקרובים אלינו נאבד בהליכתו; ועשו פרצות בדרך בעיר וויזיל סמוך לזונגוירא וכו' הר"ר פייבלין בן אחותו של מהר"י סגל והר' אהרן כ"ץ מבוצ—בך, ואשת הר' יוזבל בכפר מדילשהיים בספינה (לא כמו שנמצא בפנים שר' יוזביל בעצמו קידש השם, ובאמת כן הגירסא הנכונה שר' יוזביל בעצמו נהרג ראה להלן) וכו' ור' שיצבר (ושם; שטיורר) נהרג בעיר יענא, והיתה בהלה גדולה ועצומה בכל ארץ אשכנז שגזמו כי בחזרתם רצונם לרדוף על צווארנו ולא ישאר בשונאי ישראל שריד ופליט. וזה סדר התשובה שהגהיג מהר"י סג"ל בק"ק מגנצא בעיר מושבו ג' ימים... לסוף הסכים גם כן בשלישי לנעילה, וכו' וחזרו בני הבליעל איש איש למקומו בפחי נפש ונהרגו הרבה מהם גם כשלו איש באחיו עד שהרגו זה את זה וגזלו זה את זה מחסרון מזון וכו' כאשר זכינו לראות זה בעינינו כן יהיה רעוא, לשמח עוד נפש דאבה, העובדים את השם באהבה".

הא לך סדר שלשה ימי התענית כאשר נהגם מוהר"י סג"ל בק"ק מושבו
דמגנצא ושלה התקנה ההיא לכל סביבותיו ועשו ככל אשר צוה.

מבן י"ג ובת י"ב עד כ' יתענו השלשה ימים ויאכלו בכל לילה, אך לא
יאכלו בשר ולא ישתו יין ולא דבר חם, וכן עוברות ומניקות יהא להם דין זה,
אלא אם נראה לנשים בקיאות שצריכות דבר חם לאכול בלילות, יאכלו, ונשים
העומדות על פרקן או בחדש שמיני או יולדות תוך ג' ימים יתענו עד חצות,
ומכל מקום לא יאכלו בשר ולא ישתו יין, ופחותים מבני י"ג ובנות י"ב שהתחילו
להתענות יתענו ביום ב' אבל יום א' ויום ג' יתענו עד חצות, ומבן ה' ולמעלה
יתענו עד חצות ומה' ולמטה יתענו לשעות, ואפילו יונקי שדים יאחרו הנקתן
קצת, ולענין התפלה אף על גב דראוי היה לעשות סדר תעניות כמו שכתבו
רבתינו הגאונים מכל מקום הסכמתי שלא לעשות פן ירגישו האומות, ויהא
דינם כשלשה אמצעיות (תענית י"ג סוע"ב) שאין משנין סדר התפלה אך בסלח
לנו יאריכו לומר שלש עשרה, ויעבור, זכור ברית, וידוי דרבינו סעדיה, וג'
פעמים וידוי, אשמנו מכל עם, לעינינו וכו', על חטא וכו', סדרו כבליל כל בדרי
עד בזמן קריב, והדר, אל יעכב וכו' והיחידים יאמר וידוי ועל חטא אחר התפלה
כמו במנחה ערב יום כפור, וכשנפלין בתחינה יאמרו מחי ומסי ותחנו, ומכניסי
רחמים וכל הסדר כמו באשמורת, ויקראו ברכות וקללות שבתורת כהנים, ושלישי
הוא המפטיר ויפטיר במלכים, ויעמד שלמה עד ויהי ככלות שלמה בנגון המקרא
וישכימו בבוקר לילך לבית הכנסת, ויעיינו במילי דמתא אחר בית הכנסת שחרית
להסיר מכשולות ומריבות ושנאת חנם, ובמנחה ג"כ יאמרו היחידים וידוי ועל
חטא, ושליח צבור ג' פעמים, ויעבור, והיודיים כדלעיל, ויקראו ויחל ומפטיר
דרשו, ויאמרו תחנון כמו ביוצר, ויאמרו אבינו מלכנו בשחרית ובמנחה, וידלגו כל
השייכים לימים הנוראים, וכל אדם יתכסה בשק וצום, רצה לומר בגד גרוע אשר
לו, ואם שק ממש הרשות בידו תחת סרבלו, ויתן עפר על ראשו, וגם על המעמר
(בלעמער) וגם על מקום קריאת התורה, וילכו לקברות במקום שרשאין לילך,
אחר התפלה שחרית, נעילה לא מלאנו לבי לתקן (היינו לשאר קהלות, אבל
במגנצא במקומו התפללו נעילה, ראה להלן) וטוב בעיני ביום ב' לקרא בפרשת
השבוע, ויפטירו שובה, ודין הימים כדין ט"ב ומותר בתלמוד תורה וברחיצת
פניו ידיו ורגליו, אך בנעילת הסנדל יהיו מותרים חוץ לבית הכנסת מפני האומות,
והכהנים ישאו כפיהם שחרית, ובכל יום יאמרו עקידה, והגאונים כתבו דעקידה
הראשונה היא "איתן לימד דעת טרם ידעוך כל" (24). "והיא מימי רבני הוראה".
הסדר הזה שלח אל מקום שיוכל.

סדר הסליחות אשר סידר מהר"י סג"ל לתענית ג' ימים הנ"ל, ובמגנצא
היו מתפללים נעילה, (בתחלה כאמור לא מלאו לבו לתקן שיתפללו נעילה,
אולם אחרי כן נמנו וגמרו הוא ושאר חכמי מגנצא והתפללו אותה, ובשאר
מקומות לא ידעו רק מה שכתב להם מהרי"ל ולא התפללו נעילה).

(24) בכתב יד שד"ל מסיים עם "ידעוך כל" אבל בכתב יד פרענקל נמצאים אלה המלות.

יום ראשון

אנשי אמונה אבדו, אין מי יקרא, ישראל עמך, תענית צבור, אליך אקרא, שוממתי ברוב, תחרות רוגז, אל נא תייסר, רבת צררוני, איתן למד דעת, לך ה' הצדקה, זכור ברית, אלה אזכרה, וידוי דרב סעדיה, תחנון, אוחילה מעי, מנחה, תבא לפניך, תמור עבודת ה' ה' אל רחום, אל נא רפא נא, וידוי הארוך, תחנון, מקוה ישראל.

יום ב'

אנשי אמונה אבדו, איכה אפצה פה, אל ימעט לפניך, בישראל גדול גודעת, אתה מקדם, אנא זכור, אדם במה יזכה, אמרתי אל לבי, תוחלת ישראל, אל דמי לדמי, ה' צדיק יבחן, למה ה' תעמוד, זכור ברית, אורך כי אנפת, וידוי דרב סעדיה, תחנון, הלא על כי, אין כמדת בשר, מנחה, את פני מבין, ישראל גושע, יושב בגובה, והודוים, תחנון, בעוד שדי.

יום שלישי

פתיחה אל נערץ, אנשי אמונה מעטו, אנא חטא, אך כך מקוה, אתה הרואה, אלקי העברים, תיעוב שלמות, אשפוך שיחי, איך אוכל, את הקול, או בהר מור, אדון האדונים, מנחה, אם עונינו, אפסו אישים, ה' שמעה, עיניך לאמונה, גדול עוני, והודוים, תחנון, שערי שמים.

נעילה ביום ג'

אך כך לדל עזרה, או בעמוד, ואחרי כן פזמונים, מלאכי רחמים, רועה ישראל, אם עונינו, חננו ה' חננו, כי הנה כחומר, אנקת, מי אל כמוך, ה' ה' אל רחום, זכור ברית לבד החתימה, וידוי דרב סעדיה, אל רחום שמך עד בזמן קריב, לתחינה מחי ומסי עד גמירא, נעריץ בתפלה, עגנו, נשיאת כפים, אבינו מלכנו, וחזור בסלח לנו ואומר אל יעקב ואומר ותערב וג"כ (אולי ונ"כ ונשיאת כפים) טרם נעילת השער וכי יפנה יום לבד הקדושה.

ובני החושים²⁵) עמדו בתקפם אחרי כן כמה שנים ועשו פרצות גדולות בבני אדום, ויהי פעם אחת נסעו מארצם עד לפני עיר נירענבערק ואמרו לשרוף העיר באש עד שיוועדו עמהן בממון הרבה לשוב לארצם ולהניחם, ואז נתוועדו השרים והגלחים בכל מדינת ריינוס והטילו מס על היהודים שכל נפש מישראל גם תינוק בן יומו היה מחוייב ליתן פדיון נפשם זהב ריינוס לנפש, וגם עני

(25) בכתב יד פרענקל „אחרי כן עמדו החושים באמונתם כמה שנים ועשו כמה פרצות באדום, ולולי המבצר החזק במאד יותר, היושב ארבע פרסאות קרוב לעיר איגרא ושמו אילנפוגין אשר עמד מנגד בני חושים ולא הניחם לעבור היו כופין כמה עיירות של אדום. ויהי פעם אחת באו מן הצד ועברו עד עיר בובנבערק (אולי נירענבערק) לשרוף העיר באש עד שנתוועדו עמהם בהון עתיק להניחם ושבנו לארצם, ואז הטילו הגלחים מס בכל מדינות, וגם על בני ברית דמדינת ריינוס דכל נפש מישראל בין זכר ובין נקבה ואפילו תינוק בן יומו היה צריך לפדיון נפש א' זהב ריינוס, ובכן קבצו הון רב ועצום ואמרו לשכור בו חיילות לעמוד על המשמרת ולא יניחו החושים לצאת מארצם להחריב סביבם ועשו ועד של גלחים שקורין קונזאליאים בעיר באויל (שנת קצ"ג) והתוועדו שבאו שם גם מבני החושים ובעבור שלא היו להם ראש היו חוזרים לסורם לאמונת אדומים, אכן יש עד היום מבני חושים יחידים בארץ ההיא".

שבעניים היה צריך לפדות עצמו ואת בניו ובנותיו, וכן אספו הון רב, גם הטילו מס ביניהם לאסוף ממון והיו שוכרים עמו (באותו ממון) מזויינים אנשי מלחמה לעמוד נגד החושים ולעצור אותם בארצם, וכאשר לא היה לבני החושים ראש, הגיחו מחשבתם ורובם חזרו לסורם, ועדיין המדינה פיהם מחלקת באמנותם, וברוב המקומות אין להם בית תרפות ולא צלמים, ובהר אחד שנקרא תאוור (Tabor) מיושבים בני חושים, שאינם מאמינים באותו האיש ואין להם בית תרפות ולא צלמים ולא גלחים... עד כאן העתקתי מדברי שד"ל מכתב יד של תלמיד מהרי"ל.

*

סדר תענית זה היה אחרי כן בידי ר' יעקב ווייל ראה בשו"ת שלו סוף סימן קנ"ז, "הנני שולח לך העתקה מהסדר שסידר מורי מהר"י מולין ז"ל כשהתענו ג' ימים וג' לילות ובו תמצא הכל באר היטב".

וכן נזכר במהרי"ל שמות הקדושים שנהרגו אז במלחמה, ראה מהרי"ל הלכות פדיון הבן "וכן ראיתי באיגרא מעשה שנהרג האב במלחמת בני החושים קודם פדיון בנו הבכור, וצוה מו"ה נתן ע"ה ליטל טס כסף ולכתוב עליו "בן כהן", ולתלות בצואר הילד לכשיגדל ידע דעדין הוא קרוי בן כהן עד שיפדה את עצמו". ובמהרי"ל הלכות עירובי חצירות ו"אמר אלינו אמ"צ מהרי"ל, איך שפעם אחת התיר להקדוש הר' יוזביל הי"ד, מאומת ברובנדר (איש מארץ בלגיה) בהלכו על בני חושים הרגוהו במצאו אותו ברודשהיים על נהר ריינוס והיה מיושב בכפר הערלשהיים, והתיר לו מהר"י סגל להניח עירובי תחומין לילך עליו לק"ק ווירמיאז בשבת שהיא היתה קרובה אליו פחות מב' תחומין ואילו היה יכולין לילך דרך ישר לא היה רק תחום אחד אך שנתרבה הדרך שצריכין לסבב מפני הרים וגבעות, וזה נתברר להם במה שמדדו בפסיעות... והיה כפר אחד אשר שמו נויהווען יושב בתוך אלפים דהערלשהיים, וציווה להניח את עירובו בתוך כפר והיה לוקח שם פת מן אופה גוי שהיה יושב שם, וכדי שלא יחשדהו בכשפים נעשה העירוב על אותו פת והגיחו שם בתיבה המיוחדת לו בבית האופה ועשה העירוב פעם אחת על כמה שבתות שיוכל הפת להתקיים, וציווה עליו הרב שבכל שבת כשיגיע שם ילך לבית האופה ויראה שעדיין עירובו קיים, אולי נאבד או נתקלקל ואז היה אסור לילה להלאה".

*

בסוף ימיו גמר מהרי"ל לפרסם תשובותיו כדברי תלמידו "אמנם כל התשובות שהוא השיב על שהושאל לו היה לו עדיין מופקדים אצלו מיום שישב בראש, אמר אלי להעתיקם לו להיות חבור מפואר, ובעוה"ר הוטרף לו השעה כאשר נתבקש לישיבה של מעלה, ושני בניו חלקו אותם באיגרות והיו מה שהיו" (ספר מהרי"ל בסוף איסור והיתר, ועיין במבוא לספרי) מלבד הספרים שנדפסו ממנו שו"ת מהרי"ל ספר מהרי"ל ותשובות בספר דברים נחמדים (הוסיאטין תרס"ב) ועוד, נמצא ממנו בכתב יד לקוטי מהרי"ל

הוספת לספרים הנ"ל, דרשות, פסקים, ביאור על יורה דעה, (ועוד תשובות רבות כאשר הזכרתי פה במבוא) עיין פירסט ברשימתו בערכו.

*

לפני מותו ציווה מבלי לקבור שום איש סמוך לארבע אמותיו, גם לקברו מצפון לדרום²⁶) חלק מצבתו עוד עומדת באמצע בית החיים דווירמיווא, ובספר נפשות לצדיקים לד"ר לעוויןזאהן תמצא העתקה, גם העיד שם כי מצבתו נהרסה בידי רשעים, אבל החכם דוד קויפמן (במאנאטסשריפט שנת 1898 דף 227) יגע ועמל והצליח לגלות מסתרים עוד טורים שלמים ואינו שלמים ממצבתו. המהרי"ל נפטר מוצאי שבת פרשת כי תבוא, כ"ב לחודש אלול שנת קפ"ו, לזכר עולם יהיה צדיק.

מ צ ב ת ו

. . . . .

נפש תמה, כי השלימה . . . . .
ותיק נאמן, שפה נטמן . . . . . תמן . .
היה בור סיד שאינו מפסיד . . . צדיק חסיד .
ללמוד ללמד דברי חמד . . . חמד טוב בכונה
לירח קדר, בליל נעדר, פרי הדר, ברוב בינה
יהי נשמתו, אשר אתו בניחותא, בטוב מלונה
גדול הדור מרנא ורבנא יעקב בן מה"ר
משה ס"ל וצ"ל שנפטר בליל מוצאי שבת
ונקבר ביום א' כ"ב אלול קפ"ו לאלף הששי
תנצב"ה ע"ש עמודי גולה בגן עדן אמן
אמן אמן סלה.

26) נפשות צדיקים ללעוויןזאהן דף 48, וקויפמן במאנאטסשריפט הנ"ל, ולפי דבריהם כל הקברים שם מונחים ממזרח למערב, ומהרי"ל ציווה לשנות המנהג ולקברו מצפון לדרום, עיין בחתם סופר יור"ד של"ב, שלא ידע מאין לקחו תחומין ורוחות בקבורת מתים, ומפורש בב"ב ק"ב שלא היו מקפידים בצדדים שהרי חפרו כוכין לאורך ורוחב המערה, ועיין בספרי אח לצרה דף 135 שהארכתי בזה, ועיין בשו"ת מהריא"ז ענין סימן ל"ו דאין שורש בש"ס ופוסקים על הרוחות ושיהיו מוכרחים לקבור ראשם למערב. על מצבת מהרי"ל תמצא שמות רבות אלה שבקרו מצבתו וחקקו שמם לזכרון ראה קויפמן הנ"ל דף 228.

לזכר עולם היקרים והנעימים

יפה נוף, בחור נחמד מגזע גדולים
ונכבדים, בן יחיד להורים יקרים

מר חיים צבי ז"ל

בן ידיד נפשי הגביר המרומם

נודע בשערים לתהלה

מר אברהם שיף נ"י

פתאום אבדה תקות חוריו, כי בלא

אבן קטפהו המות ביום ה', ערב

ראש חודש מרחשוון, שנת תש"א

לפ"ק ונקבר למחרתו בעיר

קאלומבוס, אחי"א

ידיד נפשי ולבי

איש חמדות, מעוטרי במעלות

ובמדות יקרות, אהוב למקום

ולבריות, הרב הגביר עשה

צדקה בכל עת

מו"ה

צבי הירש מאנישעוויץ

זל"ה

נקטף מארץ החיים לדאבון

כל בית ישראל

ביום כפורים, תש"ד

גדול הכאב ואיך אנחם

ארץ אמריקה הרה וילדה, ארץ צבי

גדלה שעשועיה, אוי נא לה אמרה

ניו יארק כי אבדה כלי חמדה.

ת' נ' צ' ב' ה'

מפתח מעניני הלכה שבפרק שלישי

אות	אות
אגוזים. הטעם שאין אוכלין בראש	אבלות. מי שנטבע בנהר מטהרין אותו
מב השנה	סט ביו"ט מטהרין על ידי נכרי משום סחיטת הסדינין
יא אמר. בין גאולה לתפלה ומה יעשה	מותר להחליף בגדיו
לה אקדמות. בשבועות מתי יאמרו	היקרים טרם קריעה
נו בופול. לענין כיסוי דם	אין אוכלין סעודת קבע
בית הקברות. מדוע מבקרים	טרם קבורת המת
לח ביום התענית	בוירמייזא מכניסין את המת בארון בעיר
פח גט. נוסח הגט של מהרי"ל	מנהג בית הקברות בזמן מהרי"ל
פט "המכונה" או "דמתקרי"	עב טרם קבורת בימי מהרי"ל ראה דף 38
צא "טעם שקורעין בגט	כהן אונן בבית הקברות
" דמתקרי או דמתקריא (לאשה)	לוי בחנוכה
צ "יום או ימים בגט	הלל בבית האבל
צה "גט מומר	אם מונין את האבל למנין עשרה
צב"צ "שמות נשים	מנהגי אבלות בפורים
צד גלוח בימי העומר	אם אבל מותר לעלות לתורה
לד גלוח בימי המצרים	נחום אכלים מתי מותר לנחם. ע"ז. ובשבת
לו דם. בשר שלא ניקר ג' ימים	מלאכה משרתת אבלה
סא דם. מנהג נכון בעת שמבשלים ביצים	קדיש אם יאמר על הספק
ס הגעלת כלים. איך ינהגו עם היורה	בפרק ראשון דף 14
כו חלב. איסור חלב לנוהגים קולות	יאהרצייט מתי ישמור
נט חליצה. נוסח מהרי"ל	ביום המיתה או קבורה
צו חמץ אחר הפסח	יאהרצייט בשנת העיבור
לא חמץ במוצאי פסח	הזכרת נשמות
ל טבילה. בליל שבת לאלמנה	פינוי עצמות
יז טבילה. ערב יום כפור	
מח יעלה ויבא. ביום טוב שחל בשבת	
כא יעלה ויבא. היאך ינהגו בהכרזה	
כג לפני שמו"ע	
כהן או לוי. אם מותר לעלות לחתן	
נד בשמחת תורה	
מז כפרות. מנהג ריינוס בזה	

ג	ציצית. מתי יברך כשלא בירך	ג	לולב. מנהג מהרי"ל בהושענא
ד	בשעה שלבשו	ג	רבה
ה	ציצית. נשים אם מותרות בציצית	נה	מגילה. בקריאת עשרת בני המן
ה	ציצית. על טלית משי	מו	מוזה. אם לקבעה זקופה או
כ	קטניות בפסח	ב	באלכסון
כ	קריאת שמע. זמן קריאת שמע	מ	מזמור לתודה. בערב פסח ובפסח
י	לקוברי מתים	מ	מזמור שיר ליום השבת ביו"ט
מו	ראש השנה. תענית ביום ב' דר"ה	מ	מזמור שיעור מיל לפי המהרי"ל
ש	שבועה. היאך משביעין שבועה	ז	אות ז
ס	דאורייתא	מ	מילה. מנהג להדליק נרות
יט	שבת. אמירה לנכרי בשבת	מ	מילה. התחילו להתפלל ועזב אחד
כ	שבת. טלטול המת בשבת	כ	מת. טלטול המת בשבת
כ	שבת. מתי מותר במלאכה ביוצאי	ס	שבת. מתי לברך אחר טבילתה
ז	שבת	א	טבילת ידים. מתי לברך בבוקר
ז	שהחיינו. בקידוש ליל ב' דסוכות	ז	שבת. ביאור ענין זה
ז	שהחיינו. בקריאת המגילה	ז	בר. אם נשים מותרות להדליק
נו	בפורים	ז	בבית הכנסת
נ	שהחיינו. בתקיעת שופר ביום ב'	ז	זכר. זכרה נרו ביום הכפורים
מד	דר"ה	נ	נשיאת כפים. אם הש"ץ הוא כהן
מ	שופר של איל ושופר שבא מחוץ	נ	נשיאת כפים. בנעילה
מ	לתחום	נ	נשיאת כפים. מדוע אין נושאים
נח	שחיטה. לבדוק בידו בסימנים	יב	בבית יום
נח	שמונה עשרה. נכון להתחיל טרם	כט	סדר ליל פסח. בנוגע לג' מצות
יא	גמר הש"ץ ג"	כט	סנדק. אין לכבד שתי פעמים איש
יג	ש"ץ כהן. היאך ינהג בעת הדוכן	סו	אחד
יג	שלש סעודות. זמן ש"ס בת"ב שחל	לב	ספירת העומר. מנהג מגנצא
לז	בשבת	לב	ספירת העומר. שכה לברך פעם
טו	תחנה. מנהג מגנצא מתי אמרו	לג	אחת
יד	תחנה. ש"ץ יאמר בישיבה	ז	עמוד השחר. השיעור וזמן תפלה
יד	תענית. בכורים בערב פסח שחל	סח	פדיון הבן. מנהג מגנצא
כד	בשבת	סח	פסוקי דזמרה. כשאין עשרה מתי
מו	תענית בראש השנה	ח	יחכו
ז	תפלה. זמן תפלה בבוקר ובערב	כט	פסח. סדר הקערה לפי מהרי"ל
ז	תפילין. בחורים אשר המה	ל	פסח. מציא פסח אכל מצה
ז	בהרהורי עבירה	סב	פת עכו"ם
מג	תקיעה גדולה בראש השנה והסעם	ז	פת הנאפה בשבת על ידי אופה
מ	תשעה באב נהגו להתענות ב' ימים	ח	נכרי
מ	תשעה באב הגדול יאמר "ציון"	ז	צאת הכוכבים
לח	וגו'	ב	ציצית. מנהג ריינוס

MAHRIL AND HIS TIME

BIOGRAPHY OF RABBI JACOB HALEVI

Spiritual Head of Israel in Rhineland (Germany)

History of Rhinish Cities in the Period 1360-1427

By

Rabbi Leopold Greenwald

New York

1944

0-7-0